

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əliyeva Nuranə Əsrəf qızı
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Pul siyasətinin nəzəri və əməli problemləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifrivə adı 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma

Bank işi

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.d.prof. Sadıqov E.M.

İ.e.n.prof. Rzayev R.M.

Kafedra müdiri

İ.e.d.prof. Məmmədov Z.F.

BAKİ - 2015

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə hamının maddi, sosial və mədəni maraqlarını əks etdirən pul vasitəsilə insanlar, xalqlar, ölkələr arasında maddi və mədəni münasibətlər həyata keçirilir. Pul siyasəti isə əsasən qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Azərbaycan Respublikasında pul siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsini Mərkəzi Bank həyata keçirir. Mərkəzi Bank valyuta məzənnəsi, pul kütləsi və faiz dərəcələrini tənzimləmək vasitəsilə inflyasiya proseslərinə təsir göstərir. Mərkəzi Bankın yürütdüyü pul siyasəti ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına və ölkənin əlverişli beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanmasına yönəldilir.

Pul sisteminin təkamülü və xüsusiyyətləri, ona təsir edən amillər və bu kimi digər məsələlərə dair həm dünya iqtisadçılarının, həmçinin Azərbaycan iqtisadçılarının və alimlərin əhəmiyyətli elmi əsərləri mövcuddur. Bu toxunulan məsələlərə Azərbaycan alimlərindən Z.F.Məmmədovun, E.M.Sadıqovun, D.A.Bağirovun, M.X.Həsənlinin, M.X.Meybullayevin, R.M.Rzayevin, A.M.Kərimovun, Ş.Ə.Abdullayevin, R.V.Əsgərovanın əsərlərində əhəmiyyətli dərəcədə yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi pul siyasətinin mahiyyətini, ölkənin inkişafında pul siyasətinin əsas istiqamətlərini öyrənməkdir. İqtisadiyyat sahəsində istənilən dövlətin əsas məqsədi möhkəm iqtisadi artımı, daxili qiymətlərin sabitliyini, həmçinin xarici iqtisadi tarazlığı təmin etməkdir. Bu hədəflər iqtisadi siyasətin hazırlanma və keçirilməsi prosesində reallaşır və pul siyasəti çərçivəsində kifayət qədər yavaş həyata keçirilən, illərlə hesablanmış tədbirlərin köməyi ilə əldə edilir. Bu göstərilən məqsəd aşağıdakı **vəzifələrin** həllini tələb edir:

- müasir pul sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin və ona təsir elementlərinin müəyyən edilməsi;
- pul sisteminin bazar iqtisadiyyatına uyğun, iqtisadi islahatlar dövründə formalaşdırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- dünya iqtisadiyyatında və Azərbaycan iqtisadiyyatında pul və valyuta siyasətinin imkanlarından istifadə təcrübəsinin təhlil edilməsi;
- milli valyuta olan manatın müasir vəziyyətinin araşdırılması;
- müasir valyuta sistemin problemlərinin təhlili;
- valyuta – pul sisteminin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi proseslərə təsirinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini pul siyasətinin əsas istiqamətləri təşkil edir. Tədqiqat işində pul kütləsinin tənzimlənməsi, pul bazarının təkmilləşdirilməsi araşdırılır.

İqtisadi islahatlar dövründə, beynəlxalq əlaqələrin, xarici ticarətin genişlənməsi vəziyyətində pul siyasətinin yeri və təsiri, bu sistemin təkmilləşməsi tədqiqatın **obyektidir**.

Magistr dissertasiyasının məqsəd və vəzifələri işin quruluşunu müəyyən etmişdir. Bu məqsəd və vəzifələrin həlli isə müasir pul siyasətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun, onun quruluşunun, mahiyyətinin, səbəblərinin öyrənilməsini tələb edir. Məhz bu səbəbdən işin I fəslində bu məsələlərə toxunulmuş, iqtisad elminin görkəmli nümayəndələrinin pul sistemə təsir mexanizmi, müxtəlif konsepsiyalarına tez – tez müraciət olunur, onlardan nümunələr gətirilir.

Növbəti tədqiqat mərhələsi (II fəsil) pul siyasətinin əsas istiqamətlərini əhatə edir. Bu fəsildə müəllif pul emissiyasının əsas xüsusiyyətlərini, Mərkəzi Bankın pul emissiyasında rolunu, manatın alıcılıq qabiliyyətinə təsir edən amilləri göstərmişdir. Müasir dövrdə pul siyasətinin perspektivləri isə III fəsildə təklif edilmişdir.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, eyni zamanda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə əvvəlki illərin təcrübəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu siyasətin məqsədyönlü olması üçün məqsədli inflyasiya mexanizminin elementlərindən istifadə etmək lazımdır. Manatın məzənnəsinin kəskin dəyişməsinin qarşısını almaq, qeyri – neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və xarici ticarət şəraitinin pisləşməsinə, inflyasiya təhlükəsini artıran manat emissiyasına yol verməmək məqsədilə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına müdaxilələri "üzən" məzənnə rejimində zəruri hallarda və həddlərdə davam etdirilməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması vacibdir. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Bunun üçün pul siyasəti iqtisadi siyasətin digər blokları ilə əlaqə aparmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir. Makroiqtisadi sabitliyin qorunması məqsədi ilə valyuta ehtiyatlarının maksimal dərəcədə artırılması pul – kredit siyasəti səmərəliliyi baxımından Mərkəzi Bank üçün əsas hədəf olmamalıdır. Valyuta ehtiyatları yalnız məqbul monetar inflyasiya ilə müşahidə olunan alışyönlü valyuta müdaxiləsi çərçivəsində artırılmalıdır.

Beləliklə, Mərkəzi Bank baza inflyasiyanın təkrəqəmli səviyyədə saxlanmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəlmiş pul – valyuta siyasəti yeritməli, eyni zamanda ölkədə həyata keçirilən sosial – iqtisadi inkişaf proqramlarının realizasiyasına dəstək verməli və makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasında fəal iştirak etməlidir.

Tədqiqatın aparılması üçün **informasiya mənbəyi** kimi müəllif pul və valyuta sistemində və bu istiqamətdəki məsələlərə aid Azərbaycanın, Rusiyanın və digər ölkə müəlliflərinin elmi əsərləri və monoqrafiyalarından, eyni zamanda

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi materiallarından, müxtəlif internet saytlarının iqtisadi materiallarından və s. mənbələrdən istifadə etmişdir.

I Fəsil. Pul siyasətinin mahiyyəti.

1.1. Pulun tarixi təkamülü.

Tarixi mənbələr göstərir ki, pul insan cəmiyyətinin yaranması ilə bir vaxtda meydana gəlməmişdir. Milyon ildən artıq tarixi olan bəşər cəmiyyətində pul təxminən 6-8 min ildir ki, yaranıb təşəkkül tapmış və uzun təkamül yolu keçmişdir. Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, tarixi iqtisadi kateqoriya kimi pul hər hansı bir şəxs tərəfindən ixtira edilməmişdir, cəmiyyətin inkişaf zəruriliyindən doğan məhsuldur. Pul təbii və qanunauyğun hadisə kimi, bir iqtisadi vasitə kimi məhsuldar qüvvələrin və əmtəə münasibətlərinin daha yüksək inkişafının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Geniş əhatə diapazonuna və yüksək likvidliyə malik olan pul kortəbii şəkildə meydana gəlmişdir ki, bu da onun tarixi inkişafında ən önəmli elmi açıqlamalardan biri hesab edilir. İnsanların hamısının eyni əmtəyə malik olmaması onların bir-birində olan əmtəyə ehtiyac yaradırdı və bu da insanlar arasında mübadilənin yaranıb inkişaf etməsinə səbəb oldu. Məhz bu mübadilənin alqı-satqı əməliyyatlarının reallaşdırılmasında pul bir vasitədir.

Pulun meydana gəlməsinə bir çox yanaşmalar mövcuddur. Bir sıra klassik iqtisadçılar pulun insanlar arasında süni şəkildə razılaşdırılmış, ixtira edilən məhsul olmasını iddia edirdilər. Pol Samuelson pulu süni sosial şərtlik kimi qiymətləndirmişdir.

Digər iqtisadçı Gon Kennet Qelbreyt də nəcib metalların pul rolunu oynamasını insanlar arasındakı razılaşma məhsulu adlandırmışdı. Bu fikirlər pulun sosialist nəzəriyyəçilərinin fikirləridir.

Pulun digər nəzəriyyəsi isə onun təkamül nəticəsində, kortəbii şəkildə yaranmasını sübut edən və bu gün üzərində durulan nəzəriyyədir.

Pulun yaranması və mahiyyəti haqqında məsələ ilə bağlı ədəbiyyatda başlıca olaraq rasionalistik və təkamül kimi elmi konsepsiyalar mövcuddur.

Rasionalistik konsepsiya pulun əmələ gəlməsini əmtəə mübadiləsində dəyərlərinin hərəkəti üçün xüsusi alətlərin lazım olduğuna əmin olan insanlar arasındakı razılığın nəticəsi kimi izah edir. Bu pula müqavilə kimi yanaşma ideyası XVIII əsrin sonlarına kimi hakim fikir olmuşdu.

Pulun yaranmasına subyektiv – psixoloji yanaşma bir çox müasir burjua iqtisadçılarının da görüşlərində özünə yer alıb. Belə ki, P.Samuelson pula süni sosial şərtlilik kimi tərif verir. Amerika iqtisadçısı C.Helbreyt hesab edir ki, “pulun funksiyalarının nəcib metallara və digər şamil edilməsi insanlar arasındakı razılığın məhsuludur”.

Pulun yaranmasının təkamül konsepsiyasına əsasən onun yaranma tarixi ictimai əmək bölgüsünün, mübadilənin, əmtəə istehsalının inkişafının nəticəsidir. Mübadilənin və dəyər formalarının tarixi inkişaf prosesini araşdırarkən, əmtəənin ümumi kütləsindən pul rolunu oynayan və ümumi ekvivalent kimi qəbul olunan bir əmtəənin necə seçilib ayrıldığını başa düşmək olar. Davamçısı K.Marks olub.

Pul, mübadilənin tarixi inkişafı prosesində kortəbii sürətdə meydana gəlmişdir. Buna görə də pulun razılaşma nəticəsində meydana gəldiyini söyləyən burju alimləri tamamilə haqsızdırlar. Təkamül (obyektiv) yanaşma üslubuna uyğun olaraq pulun meydana gəlməsi sonrakı obyektiv səbəblərlə: əmtəə istehsalının həcmnin artması; mübadilə olunan əmtəələrin miqyasının genişlənməsi; xüsusi əmtəənin əmtəələr aləmindən ayrılması; dəyərin hərəkəti; ixtisaslaşma və ictimai əmək bölgüsü; əmtəələrin mübadiləsində ekvivalentliyə riayət olunması zərurəti ilə əlaqədardır. Pul əmtəə aləmindən ayrılmış və ümumekvivalent rolunu oynayan əmtəənin xüsusi bir növüdür.

Pulun meydana gəlməsinin elmi təhlili məqsədilə müasir nəzəriyyə ondan irəli gəlir ki, cəmiyyətin təsərrüfat sisteminin inkişafında 2 mərhələ: barter iqtisadiyyatı və pul iqtisadiyyatı mövcuddur. Barter iqtisadiyyatı (ingilis sözü olan barter – mübadilə ticarəti deməkdir) birbaşa əmtəə mübadiləsinin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə edilir, bir faydalı şey bilavasitə başqa əhəmiyyətliyinə

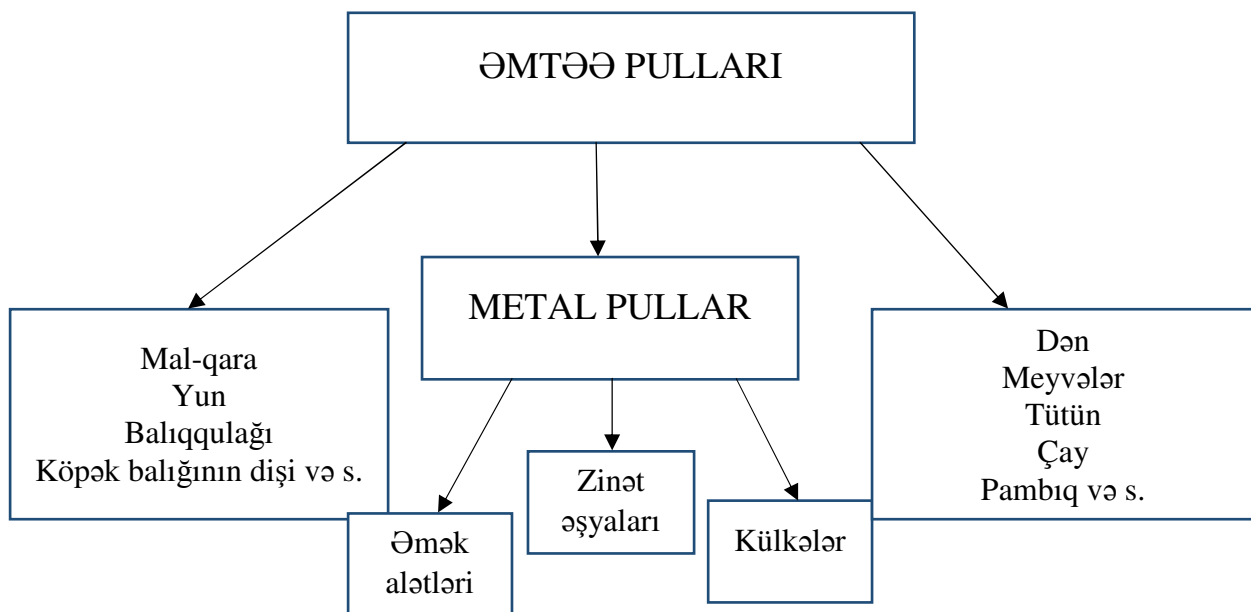
mübadilə olunur, ticarət sövdələşmələri “əmtəə - əmtəə” (Θ – Θ) sxemi üzrə həyata keçirilir, yəni natural mübadiləyə əsaslanan iqtisadi sistem pulun vasitəçiliyi olmadan fəaliyyət göstərir. Barter, pul tədavülünün alternatividir. Lakin pul barterdən fərqli olaraq daha az vaxt və gərginlik tələb edir.

İlk pullar hələ maldarlıq dövründə bu işlə məşğul olan tayfalar arasında meydana gəlmişdir. Qədim dövrdə “öküz” adını metaldan hazırlanan pul daşıyırdı. Buna görə də, hesab edilir ki, latın mənşəli olan “penukiya” –pul , “pekus” – mal-qara sözündən yaranmışdır.

Birinci ictimai əmək bölgüsünün yaranması ilə mübadilə müntəzəm şəkil aldı və dəyərin ikinci mübadilə forması tam və ya dolğun dəyər forması yarandı.

İkinci ictimai əmək bölgüsü zamanı sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı və mübadilənin inkişafında yeni pillə oldu ki, bu da ümumi ekvivalentin təkmilləşməsinə gətirib çıxartdı. İlk vaxtlar ümumi ekvivalent kimi duz, mal-qara, çörək, fil sümüyü, qoyun, qətran, pivə, keçi, bıçaqlar, taxıl, gil, düyü və s. istifadə olunurdu. Şərqi slavyanları isə ərəblərlə ticarətdə xəz dərilərdən pul vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

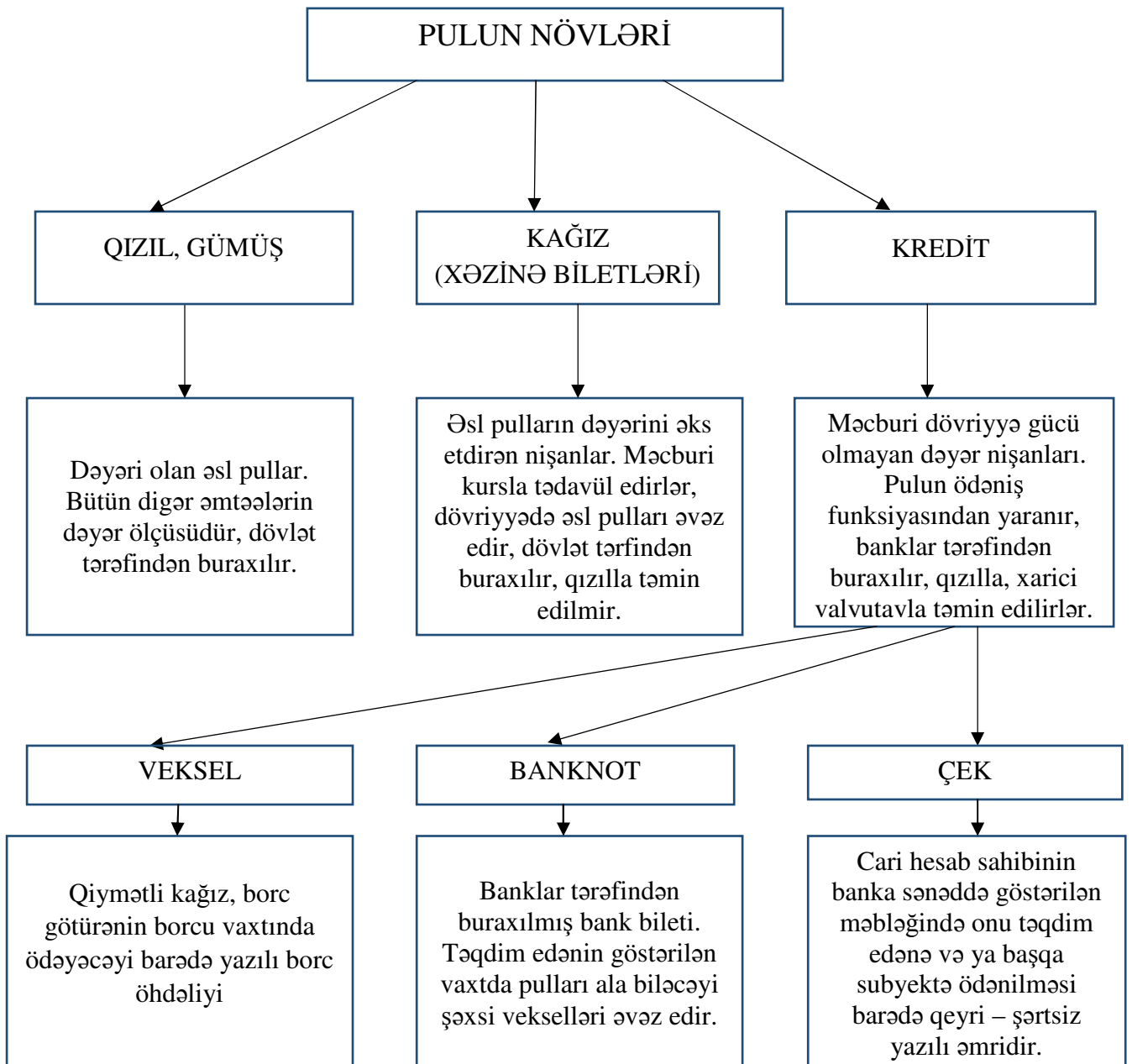
Sxem 1. Əmtəə pulların təsnifatı.

3500il bundan əvvəl Çində pul vasitəsi kimi kakuri balıqqulaqları ekvivalent rolunu oynayır ki, vaxt keçdikcə ilk Çin pulları da bu balıqqulağı formasında hazırlanırdı. IX – XVIII əsrlərdə Hindistanda, XVII əsrdə Taylandda, XIX əsrdə isə Afrikada kakuri balıqqulaqları pul kimi istifadə edilirdi. Hətta Asiyanın bəzi ölkələrində XX əsrin əvvəllərinə kimi ondan istifadə olunub.

Sparta pulları isə o qədər iri və ağır hazırlanırdı ki, bu pulları daşımaq üçün atlı araba lazım olurdu. Onlar dəmirdən hazırlanırdı, qaynar halda uksusa salınırdı ki, təkrar emal üçün yararsız olsun.

Sxem 2. Pulun növləri.

Zaman keçdikcə baş verən tarixi inkişaf və ekvivalentin təkmilləşdirilməsi nəticəsində pul funksiyasını sikkələr, gümüş və qızıl pullar oynamağa başladı. Kapitalist istehsalı bərqərar olduqdan sonra isə pul daha da təkmilləşməyə məruz qaldı.

Sikkənin yaranması pulun formalaşmasında mühüm mərhələ oldu. Sikkə quldarlıq dövlətlərinin iqtisadi və siyasi qüdrətinin güclənməsi, tacirlər sinifinin yaranması, əmtəə istehsalı və mübadilənin inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. İlk sikkələr e.ə. VII əsrdə qədim Çində və qədim Lidiya dövlətində meydana gəlmişdir. E.ə. 600-300-cü illərdə Çində tədavülə dəyirmi formada sikkələr buraxıldı və bu sikkənin üz tərəfi *avers*, arxa tərəfi *revers*, qıraq dairəsi isə *qurt* adlanırdı. “Qurt” kəsikli edilirdi ki, sikkənin korlanmasının qarşısı alınsın. Kiyev rusiyasında isə ilk sikkənin buraxılması IX-X əsrlərə təsadüf edir.

İlk qızıl sikkələr b.e.ə. VII əsrdə üzərində öz əksini təsvir edən Makedoniyalı İskəndərin olmuşdur. Qızıl tədavülü birinci dünya müharibəsinədək mövcud olmuşdur. Rusiyada sikkələrdən olduqca geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bu dövrlərdə istifadə olunan qızıl və gümüş pulların üzərlərində göstərilən dəyərlər onların real dəyərləri ilə üst-üstə düşürdü. Getdikcə bazar münasibətlərinin artması və gündən günə mükəmməlləşməsi, dövriyyədə əmtəə mübadiləsinin genişlənməsinə səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində artıq qızıl və başqa qiymətli metal pulları sıxışdırmağa başladı. Belə ki, əmtəələrin artması və onların mübadiləsinin genişlənməsi qızıl pul istehsalı ilə üst-üstə düşmədi. Qızılın az olması, bu pulların tədavülə az buraxılması əmtəə tədavülündə onların vasitəçi rolunu oynaya bilməsinə mane oldu və qızıl pullar getdikcə kağız pullarla əvəz olunmağa başladılar.

Kağız pullar qızıl sikkənin əvəzedicisi kimi ilk dəfə XII əsrdə Çində yaranıb. Çin hökuməti ağır dəmir pullar buraxdırdı. XI əsrdən hökumət tacirlərə qəbz verməyi qadağan etdi və özü sikkələri əvəz edən qəbzlər hazırladı.

Kağız pullar – tədavüldə olan qızıl sikkənin əvəzedicisi kimi meydana gəlmişdir. İlk dəfə kağız pullar Çində XII əsrdə, Rusiyada isə 1769-cu ildə meydana gəlmişdir. Qızıl sikkə ilə müqayisədə bu kimi əmtəə istehsalçılarında müəyyən üstünlüklər (məsələn, saxlamaq asandır, xırda partiyalı hesablaşmalarda əlverişlidir) yaratmışdır. Kağız pullar buraxılması hüququnu dövlət öz üzərinə götürür. Buraxılmış pulun nominal dəyəri ilə onların buraxılış dəyəri arasındakı fərq (kağıza çap edilməsinə çəkilən xərclər) xəzinənin emissiya gəlirini təşkil edir. İlk mərhələdə kağız pullar qızıl pullarla yanaşı buraxılırdı və onlar tədavülə yeritmək üçün qızıl sikkələrə dəyişdirildi.

Dəyərləri tutuşduraraq ölçmək üçün mütləq hər hansı real mövcud olan əşyavi formalı əmtəənin dəyərindən istifadə etmək tələb olunmur. Əmtəə tədavülü əmtəənin pula deyil, məhz əmtəəyə mübadiləsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Ona görə də əmtəə tədavülü vacibdir ki, tədavüldə olan pul dəyəri, mübadilə edilən əmtəələrin ekvivalent dəyərini göstərsin, lakin onların özlərinin də məhz belə dəyərə malik olması vacib deyil.

Məhz bu, qızılı özləri də xüsusi əmtəə olan sadə kağız nişanları ilə əvəz etməyə imkan verdi.

Kağız pullar tam qiymətli pulların nümayəndələridir. Kağız pulların meydana gəlməsi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

I mərhələ - sikkənin silinməsi;

II mərhələ - dövlət tərəfindən sikkənin şüurlu korlanması, sikkənin metal məzmununun aşağı salınması;

III mərhələ - dövlət tərəfindən kağız pulların məcburi kurslarının təyin edilməsi.

Kağız pulların istehsalı dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Onun istehsalının müəyyən həddi vardır. Bu pulların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dövlət tərəfindən özünün büdcə kəsirinin bağlanması üçün buraxılan pul nişanlarıdır. Kağız pulların emitenti dövlət orqanı olan xəzinədarlıqdır. Qeyri – sabitlik kağız

pulların təbiətinə xas olan bir əlamətdir. Bu pullar dəfinə funksiyasını yerinə yetirməyə qadir deyillər. Elə buna görə də bu pullar daim pul dövriyyəsinin kanallarında ilişib qalır, onu doldurur və artaraq qiymətdən düşür ki, son nəticədə inflyasiyanın yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proseslərin qarşısının alınması hər bir dövlət tərəfindən mərkəzi banklara həvalə edilmişdir. Mərkəzi bank pul emissiyasının həddini müəyyən edir və onun tədavülə buraxılmasını öz üzərinə götürür. Beləliklə mərkəzi bank pul emissiyasını həyata keçirir, özünün pul – kredit siyasəti vasitəsilə dövriyyədə olan pul kütləsinin sabitliyinin qorunmasına cavabdeh olur, pulun alıcılıq qabiliyyətinin, onun xarici valyutaya nəzərən dönərliliyinin, ölkədə inflyasiyanın minimum həddinin qorunub saxlanmasının təminatçısı rolunu yerinə yetirir.

Xəzinə biletləri – Dövlət xəzinədarlığı, Maliyyə Nazirliyi və ya Xüsusi dövlət orqanları tərəfindən, əsasən büdcə kəsirini örtmək məqsədilə, buraxılan kağız pullardır. Xəzinə biletləri banknotlardan fərqli olaraq heç vaxt qiymətli metallarla təmin olunmurdu. Həmçinin bu pullar qızıla dəyişdirilə bilməzdilər.

Əmtəə mübadiləsinin genişlənməsi ilə əlaqədar kommersion və bank kreditlərinə gündən günə artan tələbat kredit pulların meydana gəlməsinə şərait yaratmış oldu. Kredit pullar öz inkişafında sonrakı mərhələlərdən keçmiş oldu: *veksel, banknot, çek, elektron pullar və onların son növlərindən olan kredit kartları.*

Veksəl – qanunla müəyyən olunmuş qaydada tərtib edilmiş, üzərində göstərilən müddətdə və yerdə ödəniləcək məbləğ göstərilən borc öhdəliyidir.

Vekselin əsas xüsusiyyətləri:

- mücərrədlik;
- yəqinlik;
- tədavül qabiliyyəti (ötürücü veksellərə aiddir).

Vekselin müxtəlif növləri mövcuddur. Bunlar əsasən sadə veksellər, ötürücü veksellər, xəzinə vekselləri, dostluq vekselləridir.

Sadə veksellər – borclunun müəyyən məbləği göstərilən müddətdə ödəməsi haqda yazdığı və imza etdiyi borc sənədidir.

Ötürücü veksellər – (*tratta*) əsasən xarici ticarət əlaqələrində istifadə olunan veksellərdir. Vekselin arxa hissəsində xüsusi təslim aktı olur ki, bu akt vekselin başqasına ötürülməsi ilə məsuliyyətinin də başqasına ötürülməsini özündə əks etdirir. Bu akt *indossoment* adlanır. Ötürücü veksellər kreditor tərəfindən imzalanır və borc tələb olunan müddətdə üçüncü tərəfə (*remitentə*) müəyyən miqdarda məbləğin verilməsi haqda kreditorun əmridir. Ötürücü vekseldə borc verən tərəf *trassant* adlanır.

Xəzinə vekselləri – burada borclu tərəf kimi dövlət iştirak edir. Bu veksellərə kredit bazarında ən çox tədavül xassəsinə və likvidliyə malik olan, risk səviyyəsi də başqa borc öhdəliklərindən az olan dövlət qısamüddətli kağızları aiddir. Bu kağızların dövlətin pul – kredit siyasətində rolu olduqca böyükdür. Belə ki, məhz bu kağızların tədavülə buraxılması və yaxud əksinə tədavüldən çıxarılması dövriyyədəki pul kütləsinin tənzimlənməsinə effektiv şəkildə kömək edir.

Dostluq vekselləri – ayrı ayrı şəxslər bir – birlərinə, onları sonradan banka uçota təqdim etmək şərtilə yazırlar.

Beləliklə bankın kredit fəaliyyətinin ən başlıca istiqamətlərindən biri bankların veksellərlə olan əməliyyatlarıdır.

Banknot kredit pulların inkişafının növbəti mərhələsi hesab olunur. Banknot tədavülü də əsasən veksəl tədavülünün əsasında meydana gəlmişdir.

Banknot – bankın borc öhdəliyidir. Banknotun vekseldən iki başlıca fərqi aşağıdakılardır:

- müddətinə görə, belə ki, veksəl müddətli borc öhdəliyi olduğu halda, banknot müddətsiz borc öhdəliyidir.
- Digəri isə təminatına görə, belə ki, veksəl tədavülə ayrı – ayrı hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən buraxılıb, individual zəmanətə malik

olduğu halda, banknotlar tədavülə ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən buraxılıb dövlət zəmanətinə malik olurlar.

Banknotlar – (bank biletləri) pul nişanı növü olub, mərkəzi bank tərəfindən tədavülə buraxılan qanuni ödəmə vasitəsidir.

Banknotlar qəti müəyyən edilmiş şəkildə buraxılır: ABŞ-da 1, 5, 10, 20, 50, 100 dollarlıq banknotlar, İngiltərədə 1, 10, 20, 50 funt sterlinq, Rusiyada 5, 10, 50, 500 və 1000 rubllıq banknotlar tədavül edilir.

Qızıl standartlarının ləğvindən sonra xəzinə biletləri və banknotların arasındakı fərq praktiki olaraq silindi.

Çeklərin ortaya çıxması veksəl və banknotlardan sonrakı dövrə, daha dəqiq desək, kommersion banklarının yaranması və pul vəsaitlərinin cari hesablarda cəmləşməsi dövrünə təsadüf edir.

Çek – hesab sahibinin kredit təşkilatına, çeksaxlayana üzərində göstərilən məbləği ödəməsi barədə verdiyi əmri özündə tərənnüm edən, müəyyən olunmuş formada pul sənədidir. Başqa sözlə desək çek faktiki olaraq ötürücü vekselin, hesab sahibinin kommersion bankına yazdığı bir növü kimi ortaya çıxır.

Çeklərin növləri aşağıdakılardır:

- Adlı çeklər – bu çekin üzərində ad yazılır və bu çek digər şəxslərə verilə bilməz. Adsız çeklərin isə əksinə üzərində ad göstərilmir.
- Orderli çeklər – müəyyən bir şəxsin xeyrinə və yaxud onun əmrinə əsasən yazılır və çek sahibi çeki veksəl indossomentinə oxşar yolla başqa birinə verə bilər.
- Hesablaşma çeki – nağdsız hesablaşma sferasında fəaliyyət göstərən çeklərdir.
- Aksept olunmuş çeklər üzrə bank müştəriləri cari hesablarında olan depozit hüdudunda çekləri akseptləşdirə bilər. Yəni bu çeklərin üzərlərində göstərilən məbləğ olmasa belə, müştəriyə ödənilən çeklərdir.

Ayrı-ayrı dövrlərdə və xalqlarda pulun müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir. Pul öz inkişafında 2 növdə olmuşdur:

- Həqiqi pullar.
- Dəyər nişanələri .

Həqiqi pullar – elə pullardır ki, onların nominal dəyəri (onlarda qeyd edilmiş dəyər) real dəyərinə, yəni hazırlandığı metalın dəyərinə uyğun gəlir. Metal pullar (mis, gümüş, qızıl) müxtəlif formaya əvvəlcə ədədi, sonra isə çəki məzmununa malik olmuşlar. Metal pul tədavülü sistemi zamanı pul sisteminin 2 növü vardır.

1.Bimetalizm

2.Monometalizm

Bimetalizm – elə bir pul sistemidir ki, bu zaman dövlət ümumi ekvivalent rolunu 2 metalla –qızıl və gümüş ilə qanunvericilik yolu ilə təsbit edir. Hər iki metaldan sərbəst sikkə kəsilməsi və onların qeyri-məhdud miqdarda tədavüldə olması nəzərdə tutulur. İlk sikkələr təxminən 26 əsr bundan əvvəl Çində və qədim Lidiya dövlətində kəsilmişdir. Rusiyada XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində dövriyyədə sikkələrdən olduqca geniş istifadə edilirdi. Bimetalizmin 3 növü mövcud olmuşdur.

- Paralel valyuta sistemi – bu zaman qızıl və gümüş sikkələr arasında nisbət kortəbii şəkildə müəyyən edilirdi.

- İkili valyuta sistemi – həmin nisbətin dövlət tərəfindən müəyyən edildiyi sistemdir.

- “Axsayan” valyuta sistemi – bu zaman qızıl və gümüş sikkələr qanuni tədiyə vasitəsi olur. Amma bərabər əsaslarda yox, çünki qızıl sikkələrin sərbəst kəsilişindən fərqli olaraq gümüş və sikkələrin kəsilməsi qapalı qaydada həyata keçirilirdi. Kapitalizmin inkişafı sabit pul, vahid ümumi ekvivalent tələb edirdi. Buna görə də bimetalizm öz yerini monometalizmə vermişdir.

Bimetalizm XVI-XVII əsrlərdə Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində isə XIX əsrdə geniş yayılmışdır. 1865-ci ildə Latın Sikkəsi İttifaqı adlanan beynəlxalq müqaviləsinin köməyi ilə Fransa, Belçika, İsveçrə və İtaliya bimetalizmi saxlamağa cəhd etmişlər. Amma bimetalist pul sistemi inkişaf etmiş kapitalist təsərrüfatının tələblərinə cavab vermirdi. Belə ki, eyni vaxtda 2 metaldan – qızıl və gümüşdən dəyər ölçüsü kimi istifadə edilməsi, pulun bu funksiyasını təbiətinə ziddiyyət təşkil edirdi. Bundan başqa dövrün qızıl və gümüş arasında müəyyən etdiyi möhkəm dəyər nisbəti onların bazar dəyərlərinə uyğun gəlmirdi. XIX əsrin sonunda gümüş istehsalının ucuzlaşması nəticəsində və onun qiymətdən düşməsi qızıl sikkələrin tədaviyə çıxaraq dəfinəyə çevrilməsinə səbəb oldu. Kapitalizmin inkişafı sabit pul vahidi ümumi ekvivalent tələb edirdi, buna görə də bimetalizm öz yerini monometalizmə verir.

Monometalizm – elə bir pul sistemidir ki, bu zaman bir pul sikkəsi ümumi ekvivalent rolunu oynayır və tədaviyə eyni zamanda digər dəyər nişanələri isə qiymətli metallara çevrilə bilər. Gümüş monometalizmi Rusiyada 1843 – 1852-ci illərdə, Hindistanda 1852 – 1893-cü illərdə, Hollandiyada 1847 – 1875-ci illərdə mövcud olmuş və Çində isə 1935-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Çar Rusiyasında gümüş monometalizm sistemi 1839 – 1843-cü illərin pul islahatı nəticəsində həyata keçirilmişdir. Pul vahidi gümüş rubl oldu. Tədaviyə gümüş sikkələrlə yanaşı səviyyədə dövr edən və gümüşə sərbəst xırdalanan kredit pulları da buraxıldı. Amma bu islahat təhkimçiliyin dağılması, dövlət büdcəsi və xarici ticarət balansının çatışmazlığı şəraitində, pul tədaviyünü uzun müddət əhəmiyyətli dərəcədə nizama sala bilməzdi. İlk dəfə qızıl monometalizm pul sistemi tipi XVIII əsrin sonunda Böyük Britaniyada yaranmış və 1816-cı ildə qanunla möhkəmləndirilmişdir. Bir çox inkişaf etmiş başqa ölkələrdə o XIX əsrin ikinci yarısında tətbiq edilmişdir. Məsələn, Almaniyada 1871-73-cü ildə, İsveç, Norveç və Danimarkada 1873-cü ildə, Fransada 1876-1878-ci illərdə, Avstriyada 1892-ci ildə, Rusiya, Yaponiyada 1837-ci ildə ABŞ-da isə 1900-cü ildə tətbiq edilmişdir. Qızıl monometalizminin 3 növü mövcuddur:

1) Qızıl sikkə standartı. Qızıl sikkə standartında qızıl bütün pul funksiyalarını yerinə yetirir. Qızıl sikkə standartı kapitalizmin, azad rəqabət dövrünün tələblərinə daha çox uyğun gəlirdi, istehsalın, kredit sisteminin, dünya ticarətinin inkişafına, kapital gətirilməsinə kömək edirdi. Bu standart aşağıdakı əsas əlamətləri ilə xarakterizə olunur:

- Ölkənin daxili dövriyyəsində tam qiymətli qızıl sikkələr daxil olur, qızıl pulun bütün funksiyalarını yerinə yetirir;

- Fərdi şəxslər üçün sərbəst qızıl sikkə kəsilməsinə icazə verilir;

- Tədavüldə olan tam qiymətli olmadan pullar sərbəst və məhdudiyyətsiz qızıla xırdalanır;

- Qızılın və xarici valyutanının sərbəst aparılması və gətirilməsinə, sərbəst qızıl bazırını fəaliyyətinə imkan verir.

2) Qızıl külçə standartı. Bu onunla səciyyələnir ki, banknotlar qızıl külçələrə mübadilə edilir. Ancaq burada, qızılın bilavasitə tədavülü yerinə qızılı təmsil edən banknotların tədavülü prosesidir. Banknotların qarşılıqlarının nə miqdar qızıl olduğu təsbit edilmişdir. Banknotların istənilən an qızıla çevrilmək imkanı vardır. Qızıl külçə standartı zamanı tədavüldə qızıl sikkə və onların sərbəst kəsilməsi yox idi.

3) Qızıl valyuta (deviz) standartı. Qızıl valyuta standartının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, banknotların devizlərlə, yəni qızıla dəyişdirilmiş xarici valyuta ilə mübadilə edilir. 1929 – 1933-cü illərin dünya iqtisadi böhranı nəticəsində qızıl standartı bütün ölkələrdə ləğv edilmiş və xırdalanmayan banknot tədavülü möhkəmlənmişdir. Avstriya, Almaniya, Norveç, Danimarka və başqa ölkələrdə qızıl deviz standartı müəyyən edildi, hansı ki, burada da qızıl sikkənin tədavülü və onların sərbəst kəsilməsi yoxdur. 1929 – 1933-cü illərin dünya iqtisadi böhranı nəticəsində bütün ölkələrdə qızıl standartı ləğv edildi. (məsələn, İngiltərədə 1931-ci ildə, ABŞ-da 1933-cü ildə, Fransada 1936-cı ildə). 1931-ci ildə funt-sterlinq və 1933-cü ildə dollar bloku fəaliyyətə başladı. 1944-cü ilin iyulun 22-də yaradılan

Bretton-Vuds dünya valyuta sistemini dövlətlərarası qızıl deviz standartı sistemi idi. Bu valyutaları sərbəst dəyişdirən ölkələr üçün qızıl dollar standartı idi. Qızıl dollar standartının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o yalnız mərkəzi banklar üçün müəyyən edilmişdir. Yalnız bir vahid valyuta ABŞ dolları qızılı əlaqəsini saxlamışdır.

Dəyər nişanələri elə pullardır ki, onların nominal dəyəri real dəyərindən, yəni onun istehsalına sərf edilən ictimai əməkdən yüksəkdir. Onlara aiddir:

- Metal dəyər nişanları, sürtülmüş qızıl sikkə, bilon sikkə, yəni ucuz metaldan hazırlanmış xırda sikkələr (məsələn, mis, alüminium)
- Kağız dəyər nişanələri, bir qayda olaraq kağızdan hazırlanmışdır.

Burada kağız pullara və kredit pullar fərqləndirilir.

Beləliklə, pul sisteminin təkamülü kapitalist təkrar istehsalının inkişafı prosesləri ilə müəyyən olunur. Dövlət inhisarçı kapitalizmi inkişaf etdikcə iqtisadiyyata pul sisteminin təsiri də güclənir.

1999-cu il yanvarın birindən etibarən dövriyyə artıq yeni pul vahidi “avro” daxil olmuşdur ki, həmin bu pul vahidi on bir avropa ölkəsini əhatə etmişdir. Bu 2000-ci ildə nağd pul dövriyyəsinin, ona qədər isə nağdsız pul dövriyyəsi formasında aparılırdı.

Hal-hazırda pul sisteminə aşağıdakı elementlər daxildir:

- pul vahidi;
- qiymətlərin miqyası;
- pul növləri;
- emissiya sistemi;
- dövlət kredit aparatı.

Pul sisteminin tərkib hissəsini milli valyuta sistemi təşkil edir. Pul vahidi qanunvericilik qaydası ilə müəyyən edilmiş və bütün əmtəələrin qiymətlərinin tutuşdurmağa və ifadə etməyə xidmət edən pul nişanıdır. Pul vahidi bir qayda olaraq kiçik tərkib hissələrə bölünür. Belə ki, onların əksəriyyətində onda bir bölgü sistemi tətbiq edilmişdir.

Pulun funksiyası dedikdə - onun təsərrüfatdakı rolunun konseptual ifadəsi başa düşülür. Pullar o qədər müxtəlif xüsusiyyətlər toplusuna malikdir ki, onları öyrənmək üçün mütləq şəkildə təsnif etmək zərurəti yaranır. Bu zaman bırı sıra funksiyaları fərqləndirmək tələb olunur. Pulun hər bir funksiyası bu və ya digər dərəcədə, müəyyən eynicinsli iqtisadi əməliyyatlar çevrəsini təsvir edir. Həmin əməliyyatlar pulun qeyd edilən funksiyasının köməkliyi ilə gerçəkləşir. Bu zaman həm də nəzərə almaq lazımdır ki, pul – funksiyalar toplusu deyil və o hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirərkən də, özünün digər funksiyalarını da qoruyub saxlayır.

Pulların funksiyaları daimi dinamikdir: bəzilər əvvəl, digərləri isə daha sonra meydana çıxıb. Bəzi funksiyalar öz məzmununu ciddi şəkildə dəyişib, bəzilərinin əhəmiyyəti isə nəzərə çarpacaq qədər azalıb.

Özünün keçdiyi təkamül yolunda pulların funksiyalarını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar: *Klassik* və *modern* funksiyalar.

Pulun klassik funksiyaları:

- Pulun dəyər ölçüsü olması funksiyası;
- Pulun tədavül vasitəsi funksiyası;
- Pulun yığım funksiyası;
- Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası;
- Dünya pulu funksiyası.

Pulun modern funksiyaları:

- İqtisadi fəaliyyətləri stimullaşdıran və ya zəiflədən pul;

- Gəlirlərin yenidən bölgü aləti olaraq pul;
- Nüfuz aləti olaraq pul.

Pulun dəyər ölçüsü olması funksiyası. Ümumi ekvivalent olan pulun vasitəsilə bütün əmtəələrin dəyəri ölçülür. Pul – əmtəələrdə cəmləşmiş əməyin kəmiyyət və keyfiyyətini ümumi ölçü ilə ifadə etməyə şərait yaradır. Pulun özünün dəyəri vardır. Pulun dəyəri dəyişikliyə məruz qala bilər. Əmtəənin pulla ifadə olunan dəyərində qiymət deyilir. Qızıl standartı zamanı qiymətlər əmtəənin dəyərindən asılı idi, çünki pulun – qızılın dəyəri nisbətən sabit idi. Kağız – pul və banknot sistemi şəraitində öz dəyərində malik olmayan nişanların dəyərində ifadə olunur və ona görə də onlar əmtəələrin dəyərliliyini dəqiq əks etdirə bilmirlər. Buradan da eyni dəyərə malik olan əmtəələrin dəyərində fərqlər irəli gəlir ki, bu da əmtəə istehsalçılarının əmtəə istehsalı haqqında düzgün qərar qəbul etməsində çətinliklər doğurur. Dəyərcə müxtəlif olan əmtəələrin qiymətlərini müqayisə etmək üçün onları vahid miqyasa gətirmək zəruridir, yəni onları eyni pul vahidində ifadə etmək lazımdır. Qızıl tədavülü şəraitində qiymət miqyası müəyyən miqdarı qızıla bərabər olan pul vahidinin müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu. XX əsrdə pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi müşahidə olunur ki, bu da pul vahidində qızılın miqdarının azalmasında ifadə olunmuşdur. 1976 – 1978-ci illərdə tətbiq edilmiş Yamayka valyuta sistemi qızılın rəsmi qiymətini və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) iştirakçı ölkələrinin pul vahidlərinin qızıl məzmununu ləğv etdi. Hal-hazırda bu ölkələrin rəsmi qiymət miqyasları kor təbii olaraq bazar mübadiləsində əmtəələrin dəyərini qiymətləndirmək vasitəsilə əmələ gəlir. Rusiyada və digər MDB ölkələrində 1992-ci ildən rubl ilə qızılın rəsmi nisbəti nəzərdə tutulmamışdır. Müasir dövrdə qızılın demonetazisiyası, yəni onun pul funksiyasını, o cümlədən həm də dəyər ölçüsü funksiyasının itirilməsi prosesi gedir.

Pulun tədavül vasitəsi funksiyası. Əmtəələrin alqı – satqı prosesi tədavül vasitəsi kimi pula ehtiyac doğurur. Bu onunla bağlıdır ki, dəyər ölçüsü funksiyası vasitəsilə əmtəənin pulla ifadəsi hələ onun satışı demək deyildir. Əmtəənin qiyməti yalnız alqı – satqı (Ə-P-Ə) prosesində, əmtəənin pula real mübadiləsi zamanı

reallaşır. Pul bu funksiyada əmtəələrin tədavülünə xidmət edir, ondan satın alınan əmtəələrin ödənilməsi üçün istifadə edilir, onların alqı-satqısı prosesində vasitəçi rolunu oynayır. Bu funksiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəənin alıcıya verilməsi və onun dəyərinin ödənilməsi eyni vaxtda baş verir. Əmtəə tədavülünün əmtəəyə bilavasitə mübadiləsindən fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, əmtəə tədavülünə tədavül vasitəsi kimi pul xidmət edir. Birinci funksiyadan fərqli olaraq, pul əmtəələrin tədavülü şəraitində real surətdə iştirak etməlidir. Əmtəə tədavülü özündə əmtəələrin satışını, yəni onun pula çevrilməsini və əmtəələrin alışı, yəni pulun əmtəəyə çevrilməsini (Ə-P-Ə) daxil edir. Pul daima mübadilədə qalır, fasiləsiz olaraq ona xidmət edir və bu da əmtəə mübadiləsinin inkişafına səbəb olur. Hal-hazırda qızılın sikkəsizləşməsi səbəbliyindən tədavül vasitəsi funksiyasını dəyər nişanları (kağız və kredit pullar) yerinə yetirirlər. Həmin pullar alıcılıq və eləcə də ödəniş vasitəsi kimi fəaliyyət göstərirlər. Pulun tədavül vasitəsi funksiyasının köməkliyi ilə istehsala, ölkənin rayonları və ticarət müəssisələri üzrə mal kütlələrinin düzgün yerləşməsinə fəal təsir göstərir. Mal dövriyyəsi öz növbəsində pul tədavülünə pulun sabitliyinə, başqa sözlə, pulun mexanizminin fəaliyyət göstərməsinə təsir edir.

Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası. Pulun hərəkəti tədavül edən əmtəələrin hərəkəti ilə eyni bir vaxtda düşməyə də bilər. Belə olduğu halda pul dəyərin sərbəst forması kimi çıxış etmiş olur. Məlumdur ki, əmtəələr heç də həmişə nağd pula dəyişdirilmir. Bu onunla əlaqədardır ki, müxtəlif əmtəələrin istehsalı və tədavülü dövrü eyni deyildir, bir sıra əmtəələrin istehsalı və satışı mövsümü xarakter daşıyır. Bu da təsərrüfatçılıq subyektlərində əlavə vəsaitin çatışmamazlığını yaradır. Nəticədə əmtəələrin kreditə (nisiyyə, möhlətə) alınıb – satılması zərurəti meydana çıxır. Borc (kreditə) əmtəə alan yazılı öhdəlik –veksel verir. Kreditə əmtəə alındıqdan sonra onun dəyəri, bir qayda olaraq, alıcı tərəfindən həmin vaxt pulla ödənilir. Möhlətə satılan əmtəənin haqqı müəyyən olunmuş vaxt gəlib çatdıqdan sonra borcu olan əmtəələrin dəyərini ödəyir, borc (kreditor) verən isə vekseli qaytarır. Tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən puldan əmtəələrin kreditə

satışında (harada ki, borclu satıcıya veksəl, yəni borc öhdəçiliyi verir), pul ssudalarının verilməsində və ödənilməsində, maliyyə orqanları ilə olan qarşılıqlı pul münasibətlərində (vergi tədiyələri, maliyyə orqanlarından vəsaitin alınması) fəhlə və qulluqçulara əmək haqqlarının ödənilməsində, əhaliyə pensiya, yardım və təqaüdlərin verilməsində və s. istifadə edilir. Pul tədiyə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən vəsaitin dövrünə xidmət edir. Lakin tədiyə funksiyasında pulun sərbəst hərəkəti ayrı – ayrı müəssisələrdə maliyyə çətinliyinə və ödənişlərin ləngiməsinə səbəb ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq ödəniş intizamına əməl olunması üzərində nəzarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədiyə dövriyyəsinə elektron pulların daxil olması ödənişlərin sürətlənməsinə, tədavül xərclərinin ixtisarına, müəssisələrin rentabellik (mənfəətlilik) səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Bu sistem ABŞ-ın ödəniş münasibətləri mexanizmində daha sürətlə tətbiq edilir. Həmin sistemin ünsürləri avtomatlaşdırılmış hesablaşma palatalarından, avtomatlaşdırılmış kassir və terminallar sistemindən ibarətdir. Elektron pulların bazasında kredit kartları meydana gəlmişdir. Həmin kartlar pərakəndə ticarət dövriyyəsinə və xidmət sferasını əhatə edərək nağd pulla aparılan ödənişlərin sferasını müşayət edərək nağd pulla aparılan ödənişlərin ixtisarına imkan verir, çeşidlərdən istifadə sferasını məhdudlaşdırır, əmtəələrin, satışında və iqtisadiyyatda böhran hallarının aradan qaldırılmasına qüdrətli stimül yaradır.

Pulun yığıcı funksiyası. Pul ümumi ekvivalent olmaqla, yəni onun sahibinə istədiyi əmtəəni almağı təmin etməklə ictimai sərvətin ümumi təcəssümçüsü olur. Ona görə də insanlarda onun yığılmağına və saxlanılmasına səy əmələ gəlir. Dəfinə (yığıcı) yaradılması üçün pul tədavüldən götürülür, yəni alqı-satqı əməliyyatı kəsilir. Lakin pulun sadə yığıcı və saxlanıcı sahibinə əlavə gəlir gətirmir. Metal pul tədavülü şəraitində bu funksiya pul dövriyyəsinə kor – təbii tənzimlənməsinin iqtisadi rolunu yerinə yetirirdi, yəni artıq pullar dəfinəyə gedir, pulun çatışmamazlığı isə dəfinə hesabına tamamlanırdı. Dəfinə funksiyasını tam qiymətli və real pullar – qızıl və gümüş yerinə yetirirdi. Əmtəə istehsalçıları pulu yığıb saxlayır ki, bu halda əmtəə mübadiləsinin 2 (iki) metamorfozu –satqı (Ə-P)

və alqı (P-Ə) aktları arasında qırılma olur, başqa sözlə əmtənin satışı arxasınca digər əmtənin satın alınması baş vermir, pul tədavüldən çıxır və dəfinəyə çevrilir. Kapitalizmdə sahibkara pulu saxlamaq əlverişli deyildir onu mənfəət əldə etmək üçün dövriyyəyə buraxır. Bundan başqa müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin cəmlənməsi kapitalın dövrünün zəruri şətidir. Məhz pul ehtiyatlarının yaradılması ayrı – ayrı təsərrüfatçılıq subyektlərində yaranan pozuntuların, cəmiyyət miqyasında yaradılmış ehtiyatlar isə xalq təsərrüfatında baş vermiş disproporsiyaların aradan qaldırılmasını təmin edir. Qızıl ehtiyatların bu təyinatı hal – hazırda qızılın tədavüldən yığışdırılması ilə əlaqədar olaraq aradan qalxmışdır. Lakin qızıl mərkəzi bankların ehtiyatlarında, dövlətin xəzinəsində dövlət, valyuta orqanlarında cəmlənərək dəfinə rolunu oynamaqda davam edir. Qızıl ehtiyatlarının kəmiyyəti dövlətin sərvətini göstərir, rezidentlərin və xaricilərin milli pul vahidinə etibarını təmin edir. Ölkəmizdə qızıl ehtiyatı 1997-ci ilin yanvarın 1-nə 5 ton olmuşdur. Bu funksiyanın mühüm əhəmiyyəti ondadır ki, dəyər nişanlarının hökmranlığı şəraitində pul tədavülünü kor – təbii surətdə tənzimləmək rolu artıq itirilmişdir. İndi kredit pullar qızıl pul şəraitində olduğu kimi tədavül üçün lazım olan pulun miqdarını elastiki olaraq genişləndirə və ya azalda bilər.

Dünya pulu funksiyası. Pulun bu funksiyası ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Xarici ticarət əlaqələri, beynəlxalq borclar, xarici partnyorlara xidmət göstərilməsi dünya pulunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dünya pulu beynəlxalq alqı-satqı vasitəsi xidmətini ölkələr arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin tarazlığı pozulduqda görür. Dünya pulu ictimai sərvətin təcəssümü kimi bir ölkədən digər ölkəyə borc verildikdə, maliyyə yardımı verildikdə və ya da məğlub olmuş ölkə qalib gəlmiş ölkəyə təzminat verdikdə istifadə edilir. Bu halda bir ölkənin sərvətinin bir hissəsinin başqa ölkəyə pulun vasitəsilə köçürülməsi baş verir. 1867-ci il Paris müqaviləsi ilə qızıl dünya pulunun vahid forması kimi qəbul edilir. Beynəlxalq iqtisadi dövriyyədə ümumi alqı vasitəsi, ümumi tədiyə vasitəsi və ictimai sərvətin maddiləşdirilməsi kimi çıxış edir, dünya pulu funksiyasını

yerinə yetirir. İctimai sərvətin maddiləşdirilməsi kimi pul milli sərvətin bir ölkədən digərinə keçirilməsi vasitəsidir. Qızılın beynəlxalq dövriyyədən çıxarılması valyuta kurslarının kortəbii tənzimlənməsi mexanizminin fəaliyyətini dayandırdı. Bu valyuta kurslarının (məzənnələrinin) əsaslı tərəddüdünə gətirib çıxartdı. Qızılın yerini aparıcı valyutalar (İngiltərənin funt sterlinqi və ABŞ dolları) tutdular. ABŞ və İngiltərə kimi dövlətlərin milli pullarını möhkəmləndirmək üçün dünya pulu kimi onların təşəbbüsü ilə beynəlxalq valyuta sazişləri və valyuta klirinqlərindən istifadə edilirdi. Bu məqsədlə beynəlxalq sövdələşmələrdən, valyuta bloklarından və valyuta klirinqlərindən istifadə edilirdi. Birinci beynəlxalq valyuta razılaşması 1922-ci ildə Genüya konfransında bağlandı. Bu razılaşmaya müvafiq olaraq ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi qızılın ekvivalentləri elan olundu və dünya pulu kimi beynəlxalq dövriyyəyə daxil edildi. İkinci beynəlxalq saziş 1944-cü il iyun ayının 22-də Bretton-Vuds konfransında bağlandı. Bununla da qızıl-valyuta standartının təməli qoyuldu. Yəni dollar digər valyutalar arasında vasitəçi rolunu oynamağa başladı.

1.2. Pul nəzəriyyələrinin mahiyyəti

Pul cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin obyektiv inkişafı nəticəsində meydana gəlmiş və müasir şəraitdə o, təsərrüfat həyatının ayrılmaz atributu, iqtisadi sistemin ən mühüm üsürlərindən biridir.

Cəmiyyətdə baş verən hər bir ictimai əmək bölgüsü istehsalın artmasına, yaradılan əmtəə əmtəə çeşidlərinin çoxalmasına və mübadilə sferasında kökündən dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də, mübadilədə vasitəçi rolu oynayan əmtəələrin təkamülü baş vermişdir. Pul vasitəsilə həyata keçirilən mübadiləyə əmtəə tədavülü deyilir. Bu $\Theta - P - \Theta$ formulu ilə ifadə olunur. Mübadilənin inkişafı dəyərin aşağıdakı formalarının bir biri ilə əvəz olunması yolu ilə baş verirdi.

- Dəyərin sadə, fərdi və yaxud təsadüfi forması. Bu forma tayfalar arasında mübadilənin ilkin pilləsinə xarakterik idi. Pul, hətta onun ilkin formasında, mübadilədən gec meydana gəlmişdir. O vaxta qədər ki, tayfalar və ya ailələr miqyasında təsəffüratlar tamamilə natural xarakter daşıyırdı, hələ əmtəə mövcud deyildi, məhsul şəxsi xarakter daşıyırdı, məhsul şəxsi istehlak üçün istehsal olunurdu. İnsanlar özlərini bütün lazım olanlarla təmin edirdi, mübadilə vasitəçiliyi olmadan keçinirdilər, pul onlara lazım deyildi. Mübadilə təsadüfi hallarda, yalnız əmək məhsulları şəxsi istehlakdan artıq olduğu vaxt baş verirdi. Bu cür mübadilədə mübadilə dəyəri zaman və ya məkan baxımından kəskin fərqlənirdi. Lakin artıq mübadilənin bu ilkin, yəni dəyərin həmin sadə formasında gələcək pulun əsası qoyuldu. (məsələn, əmtəə A bərabərdir əmtəə B –yə). K.Marks yazırdı ki, bu forma ilk baxışda bizə göründüyü kimi çox da sadə deyil, belə ki, artıq burada əmtəənin dəyər ifadəsinin 2 qütbü mövcuddur: birinci qütbədə - öz dəyərini ifadə edən, aktiv rol oynayan əmtəə (o, dəyərin nisbi formasında çıxış edir), ikinci qütbədə - birinci əmtəənin dəyərini ifadə etmək üçün material xidmətini göstərən,

passiv rol oynayan əmtəə, hansı ki, ekvivalent formasında çıxış edir, yəni dəyərcə onun bərabəridir (dəyərin ekvivalent forması).

- Dəyərin tam və yaxud geniş forması əməyin ilkin bölüşdürülməsinin, cəmiyyətdə baş verən birinci ictimai əmək bölgüsü – maldarlıq və əkinçilik tayfalarının ayrılması nəticəsində istehsalın artımı və mübadilənin inkişafı ilə meydana gəlmişdir. Mübadilə inkişaf etdikcə hər bir əmtəə bir sıra başqa əmtəələrin istehlak dəyərində öz ifadəsini alır, hansılara ki, o mübadilə olunur. Sadə (təsadüfi) dəyər forması tam və yaxud geniş dəyər formasına çevrilir.

- Ümumi dəyər forması – məhsuldar qüvvələrin və onlarla bağlı istehsalın və mübadilənin sonrakı inkişafı ilə əlaqədar idi ki, bu da yerli (rasional) bazarlarda başlıca mübadilə əşyaları rolunu oynayan ayrı – ayrı əmtəələrin əmtəələr aləmindən kortəbii ayrılmasına, bütün digər əmtəələrin istənilən vaxt onlara mübadilə olmasına gətirib çıxartdı. Dəyərin bu formasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumi ekvivalent rolunu bir əmtəəyə şamil edilməmiş və ayrı – ayrı vaxtlarda həmin rolunu müxtəlif əmtəələr oynamışdır.

- Dəyərin pul forması mübadilənin növbəti inkişafı ilə bağlı olaraq, əmtəələrin içindən bir əmtəənin seçilib ümumi ekvivalent rolunu oynaması ilə bağlıdır.

Bu rol getdikcə nəcib metalların üstündə möhkəmləşməyə başladı. Bu isə qızıl və gümüşün bazarın ekvivalent rolunu üzərinə götürə biləcək əmtəəyə - pula olan bütün tələblərinə cavab verməsi ilə əlaqədar idi. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarət idi:

- Yekcinslik;
- İstənilən miqdarda əldə edilməsinin çətinliyi;
- Dəyərini itirmədən bölünməsi;
- Yığcamlığı;
- Uzun müddət saxlanılması.

Pulun mahiyyəti aşağıdakı üç xüsusiyyətin vəhdətində meydana çıxır:

- bilavasitə ümumi mübadilədə;
- mübadilə dəyərinin kristallaşmasında;
- ümumi iş vaxtının maddiləşməsində.

Pulun təkamülü prosesində bir çox nəzəriyyələr fəaliyyət göstərmişdir.

Pulun nominalist nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyəyə görə pul öz təbiəti baxımından daxili dəyərə malik olmayan, şərti hesab vahidi olan sadə nişanlar kimi müəyyən olunur. Buna əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, pulun alıcılıq qabiliyyəti sanki onun maddi məzmunundan qətiyyən asılı deyil və yalnız onun nominalı ilə müəyyən olunur. Konsepsiyanın adı məhz buradan qaynaqlanır.

Bu nəzəriyyəyə görə, pulun dəyərinin pulların çəkisinə görə deyil, üzərində göstərilən nominalına görə qəbul olunması, nominalist nəzəriyyənin əsasını təşkil edir.

Kağız pul tədavülünün yaranması və inkişafı nominalist pul nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının mövqeyini daha da möhkəmlətdi. Kağız pul nişanlarının yaranması pulların sadəcə dövlət tərəfindən emissiya olunan şərti nişanlar olduğunu bir daha sübut etdi.

Nominalist pul nəzəriyyələri XVIII əsr iqtisadçılarının əsərlərində sistemli şəkildə inkişaf etdirildi. Belə ki, ingilis iqtisadçısı J.Stüart (1712-1780) “ideal pul vahidləri” konsepsiyası ilə çıxış edirdi. Bu konsepsiyaya görə pulun bir ictimai təzahürü kimi real pul metalları olan qızıl və gümüş ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yalnız “ideal pul vahidləri” pula xas olan yeganə funksiyasını - qiymət miqyası funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Subyektiv idealizmin tərəfdarlarından biri olan məşhur ingilis filosofu J.Berkli (1685-1753) də oxşar fikirləri inkişaf etdirmişdir. O, pulu maddi məzmunundan məhrum olan abstrakt dəyər münasibəti kimi nəzərdən keçirirdi.

XX əsrin əvvəllərində nominalizm pulun dövlət nəzəriyyəsi kimi rəsmiləşdirilir. Bu cərəyanın fikirləri alman iqtisadçısı Q.F.Knappın “pulun dövlət nəzəriyyəsi” əsərində təqdim edilmişdir. Müasir şəraitdə pulun mahiyyətinə bu cür yanaşma daha geniş yayılmışdır. Nominalizm tərəfdarı olan Q.F.Knapp pulu hüquq normalarından (qaydalarından) irəli gələn nəticə hesab edirdi. Q.F.Knapp pulu ödəniş vasitəsi kimi müəyyən edirdi və hesab edirdi ki, kağız pullar da (qızıla dəyişdirilə bilməyən) tam dəyərli metal pullar üçün səciyyəvi olan bütün funksiyaları da heç bir məhdudiyyət olmadan yerinə yetirə bilərlər.

Nominalizm ideyalarını C.Keyns və onun ardıcılıarı (E.Xansen, R.Xarrod, P.Samuelson) müdafiə edirdilər. Belə ki, P.Samuelson hesab edir ki, “kağız pullar pulun mahiyyətini, onun daxili təbiətini təmsil edir. Pul əmtəə kimi deyil, pul olaraq öz – özlüyündə deyil, onlarla alına biləcək şeylərin xatirinə lazımdır”.

Qiymətli metalların pul tədavülü sferasından sıxışdırılıb çıxarılması, kağız pul nişanlarının qızıla dəyişdirilməsinin tam dayandırılması, nağdsız hesablaşmaların inkişafı, elektron pulların meydana gəlməsi – bütün bunlar nominalist pul nəzəriyyələrinin hökmran mövqe qazanmasına gətirib çıxardı.

Metal pul nəzəriyyəsi. Erkən metallizm XVI – XVII əsrlərdə kapitalın ilkin yığılı dövründə yarandı. Bu nəzəriyyə həmin dövrün ən inkişaf etmiş ölkəsi olan İngiltərədə meydana gəlmişdir. Metal pul nəzəriyyəsinin banilərindən biri U.Stefford olmuşdur. Erkən metal nəzəriyyəsi üçün pulun bütün funksiyalarının inhisar icrası aid edilən cəmiyyətin sərvətinin qiymətli metallarla eyniləşdirilməsi xarakterik idi.

Bu nəzəriyyənin çatışmazlıqlarından biri metal pulun kağız pulla əvəz edilməsinin vacibliyi nəzərdə tutulmamışdır. İkincisi, onun tərəfdarlarının cəmiyyətin sərvəti haqqında təsəvvürləri məhdud idi, belə ki, onlar başa düşmürdülər ki, cəmiyyətin sərvəti qızıldan deyil, əməklə yaradılmış maddi və mənəvi dəyərlərdən ibarətdir.

Daha sonra XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısında sənaye burjuaziyasını deyil, ticarətin maraqlarını əks etdirən metal pul nəzəriyyəsi öz mövqeyini itirirdi.

Metal pul nəzəriyyəsi mahiyyəti və praktiki yönümünə görə nominalizm nəzəriyyəsinə tam ziddir. Onun əsas tezisi pulun və qiymətli metalların faktiki olaraq eyniləşdirilməsindən ibarətdir. Metal pul nəzəriyyəsinin tərəfdarları çox vaxt hesab edirdilər ki, qızıl və gümüş öz təbiəti etibarilə elə puldur.

Rüşeymləri hələ antik dövrdə meydana gələn bu nəzəriyyə bütöv bir nəzəriyyə kimi orta əsrlərdə yarandı.

Metal pul nəzəriyyəsi merkantilistlər tərəfindən tamamlanaraq bütöv bir nəzəriyyə kimi formalaşdırılmışdır ki, bu da onların təliminin ruhuna uyğun olaraq xarici ticarətlə bağlı olan ticarət kapitalı haqqında baxışları əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, merkantilistlər dövlətin malik olduğu həqiqi sərvət olaraq yalnız pulu qəbul edirdilər. Xarici ticarət ölkəyə qiymətli metal axınını təmin edən əsas mənbə olaraq hesab edilirdi.

Metal pul nəzəriyyəsi pul tədavülünün tarazlığının pozulduğu dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə müdafiə olunmuş və dövlət tərəfindən “sikkələrin korlanması”na qarşı mübarizədə istifadə edilmişdir.

Merkantilizmi tənqid edənlər metal pul nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq sübut etməyə çalışırdılar ki, daxili tədavül üçün tam dəyərli pullara ehtiyac yoxdur, belə ki, onlar qeyri – istehsal xərclərini yaradırlar.

Qızıl standartın hökmran olduğu dövrdə metal pul nəzəriyyəsi çox geniş yayıldı. Kağız pul inflyasiyasına qarşı yönəldilən bütün pul islahatları metal pul nəzəriyyəsinin ənənəvi prinsiplərinə əsaslanırdı.

Metallizm nəzəriyyəsində müəyyən oyanış (renessans) və neometallizm konsepsiyasının yaradılması 1950-ci illərin ortalarına təsadüf edir. Müəlliflərin fikrinə görə dünya miqyasında qızıl standartı sisteminin daxil edilməsi qarşılıqlı

etibarın bərpasına, maliyyə sabitliyinə, iqtisadi artıma və sosial tərəqqiyə gətirib çıxara bilərdi.

Buna baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə müasir dövrdə metal pul nəzəriyyəsi praktiki olaraq tətbiq olunmur. Metal valyutaya qayıdış ideyası ona görə populyar deyil ki, bu halda pulun xeyli hissəsi tədavüldən çıxarılardı, tezavrasiya olardı. Bu ideyanın reallaşması ölkənin pul sistemini qızıl istehsalından asılı vəziyyətə salardı və bununla da pul – kredit və valyuta sferasına hökumətin müdaxilə imkanlarını azaldardı.

Pulun miqdar nəzəriyyəsi. Pulun miqdar nəzəriyyəsi pulun yeganə keyfiyyətinin (yəni, alıcılıq qabiliyyətinin) onun miqdarında cəmlənməsi təsəvvürləri ilə bağlıdır. Bu konsepsiyanı Ş.L.Monteskyö, D.Yum, D.Rikardo, İ.Fişer, C.M.Keyns, A.Piqo işləyib hazırlamışdılar. Onların fikirlərinə görə, pul vahidinin dəyəri və məhsulların qiymət səviyyəsi tədavüldə olan pulların miqdarı ilə müəyyən olunur. Tədavüldə pul nə qədər çoxdursa, qiymətlər də bir o qədər yüksəkdir və əksinə.

Pulun miqdar nəzəriyyəsindən merkantilizmi tənqid etmək üçün, eləcə də qiymətli metalların yığılması onların dəyərdən düşməsinə səbəb olduğundan milləti varlandırmadığını sübut etmək üçün istifadə olunurdu.

XX əsrdə iqtisadi nəzəriyyədə monetarizm cərəyanı formalaşdı və bu cərəyan pulun miqdar nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. M.Fridmenə görə monetarist – pulun miqdar nəzəriyyəsinə inanan adama deyilir.

Bugünkü gündə də pulun miqdar nəzəriyyəsi əvvəlki populyarlığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu nəzəriyyəyə görə, əmtəələrin nisbi dəyəri, pulun alıcılıq qabiliyyəti və onun dəyişmə səbəbləri ilə bağlı bütün suallara cavab verməyə çalışır.

Pulun klassik miqdar nəzəriyyəsi üçün 3 postulat səciyyəvi idi:

1) səbəbiyyət (qiymətlər pul kütləsindən asılıdır);

2) mütənasiblik (qiymətlər pulun miqdarına mütənasib olaraq dəyişir);

3) universallıq (pulun miqdarının dəyişməsi bütün əmtəələrin qiymətinə eyni həcmdə təsir edir).

Pulun funksiyalarının transformasiyası nəzəriyyəsi. Müasir pulların forma və növlərinin təhlili göstərdi ki, pul sistemlərinin fəaliyyəti onun ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsinə söykənir və yalnız obyektiv iqtisadi qanunlarla deyil, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən yaradılan hüquqi qanunlarla da idarə edilir. Bir əmtəənin qiyməti qızılın dəyəri ilə deyil, məcmu əmtəə kütləsi ilə tutuşdurulur. Beləliklə, pulun bu cür formalaşmış dəyər ölçüsü konsepsiyası müasir iqtisadiyyatda meydana gələn bəzi yeni məqamları istisna etmir.

Bütövlükdə pulun funksiyalarının transformasiyası nəzəriyyələri milli pul sistemlərində baş verən cari dəyişiklikləri əks etdirir.

Pulun ictimai tətbiq nəzəriyyələri. Sosial utopiyanın prinsipcə 2 növü vardır: sosialist və ya kommunist utopiyalar və liberal utopiyalar.

XIX əsrdə Ş.Furye, A.Sen-Simon, R.Ouen, A.İ.Gertsen, N.Q.Çernişevski kimi sosial-utopistlərin nəzəriyyələri daha çox məşhur idi. Sosial-utopistlərin tənqidi belə bir fakta söykənirdi ki, xüsusi mülkiyyət təcavüzkarlıq və kin doğurur. Onlar ticarət, sələmçilik və kapitalist münasibətlərini kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Sosial-utopistlərin aktivində “işlək pullar” nəzəriyyəsi idi.

Kommunizm utopiyalarında pul insanın insan tərəfindən istismar aləti kimi nəzərdən keçirilir. Onlar, hətta, əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarında da pulun vasitəçiliyinin ləğv edilməsi barədə təkliflər irəli sürürdülər.

XX əsrdə F.Xayek, Y.Kornainin liberal utopiyaları daha çox məşhur oldu. Onlar insani və sosial qüsurların azad bazarın kor – koranə fəaliyyət göstərən qüvvələri vasitəsilə aradan qaldırılmasını irəli sürürdülər. Onların konsepsiyalarının tənqidi əsasını belə bir fakt təşkil edirdi ki, ictimai mülkiyyət başqasının hesabına yaşama meylini doğurur.

“Neytral pullar” və “xüsusi pullar” nəzəriyyələri liberal utopiya konsepsiyaları ilə bağlıdır.

“*Neytral pul*” nəzəriyyəsi. Pul dövriyyəsində islahatlar aparmaqla makroiqtisadi vəziyyətin kökündən dəyişdirilməsini təmin edən vədlərdən biri “azad pullar” və ya “neytral pullar” konsepsiyası ilə bağlıdır.

Silvio Qezel (1862-1930) “Təbii iqtisadi qaydalar” kitabında faizdən azad olan pulları “azad pullar” adlandırmışdır. D.Zur “neytral pullar” anlayışını gətirdi, belə ki, onlar hamıya eyni dərəcədə xidmət göstərir, müasir pul sistemində olduğu kimi kimsələrə birtərəfli imtiyazlar vermir. Marqrit Kennedi də faizsiz mübadilə vasitəsindən söz açarkən “neytral pullar” anlayışından istifadə etmişdi.

Öz mahiyyətinə görə “neytral pullar” nəzəriyyəsi Foma Akvinskinin pul nəzəriyyəsindən qaynaqlanır. “Ədalətli qiymət” konsepsiyasını inkişaf etdirən F.Akvinski hesab edir ki, əmtələrin alınıb – satılması varlanma mənbəyi olmamalıdır. Pullar cəmiyyətdə “ədalətli mübadilə” prosesinin yüngülləşdirməsində rol alır, puldan pul əldə etmək məqsədi ilə istifadə edilməməlidir. Faiz almaq cəmiyyətdə qeyri – bərabərlik yaradan və əmtəənin «ədalətli» qiymətinə zidd olan bir günahdır.

“Neytral pullar” nəzəriyyəsinə görə puldan yığım vasitəsi kimi istifadə olunması, onun borc kapitalına çevrilməsi iqtisadi böhranlara səbəb olur.

“Neytral pullar” nəzəriyyəsinə görə hökumət pul yığımının baş verməməsi və borc faizinin minimuma endirilməsi üçün bütün tədbirləri görməlidir. Yalnız o halda investisiya qoyuluşunun və istehlak tələbinin artması və demokratik cəmiyyətin çiçəklənməsi mümkündür.

Faizlərin eksponensial artımı nəticəsində yaranan problemlərin həlli keyfiyyət artımı dinamikasına uyğun gələn pul sisteminin yaradılmasındadır. Bu halda faizlər digər pul tədavülü mexanizmi ilə əvəz edilməlidir. Hər bir əmtəə üçün ödədiyimiz qiymətə faiz qismi də daxil olur.

Gündəlik tələbat malları və xidmətlərin qiymətlərində faizlərin və ya kapital xərclərinin payı orta hesabla 50 % təşkil edir. Beləliklə, əgər biz faizi ləğv edib onu daha mükəmməl mexanizm ilə əvəz etsək, onda nəzəri olaraq bizim əksəriyyətimiz ən azı olduğumuzdan 2 dəfə varlı olardıq və ya mövcud yaşayış səviyyəsini yalnız yarım iş günü işləməklə təmin etmiş olardıq.

Beləliklə, “neytral pullar” nəzəriyyəsinə görə elə bir şəraitin yaradılması təklif olunur ki, bu şəraitdə pullar “paslansın”, yəni ondan istifadəyə görə pul ödənilsin.

“Neytral pullar” nəzəriyyəsi məntiqi olaraq “xüsusi pullar” nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır.

“Xüsusi pullar” nəzəriyyəsi. Nominalist pul nəzəriyyəsi bir dövlət pul nəzəriyyəsi kimi inkişaf edirdi. Bu nəzəriyyənin özəyini belə bir müddəə təşkil edir ki, pul – dövlət hakimiyyətinin məhsuludur. Bu zaman dövlət ilk öncə, pulu yaradır, ikincisi, onun alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir. Bir çox hallarda pulun dövlət nəzəriyyəsini ayrıca müstəqil konsepsiya kimi nəzərdən keçirirlər və bu nəzəriyyə daha geniş şəkildə alman iqtisadçısı Q.F.Knappın (1842-1926) əsərlərində yer almışdır.

Bu cür yanaşmanın əksinə olaraq milli xüsusiyyətlərini itirmiş pul sistemləri nəzəriyyəsi və liberalizm və azad rəqabət prinsipləri əsasında xüsusi pulların yaradılması ideyası irəli sürüldü. Xüsusi pullar nəzəriyyəsinin ilkin yaradıcıları sırasına alman iqtisadçısı S.Qezel və amerikalı iqtisadçı E.Rigel aid edilir. Belə ki, E.Rigel “Xüsusi müəssisələrin pulları: neopolitik pul sistemi” kitabında pul emissiyasını xalqın əlinə verməyi irəli sürür.

Sonra isə pulun milli xüsusiyyətlərdən azad olması ideyası bir – birindən asılı olmayaraq 1974-cü ildə Klayn və 1976-cı ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı F.A.Xayek tərəfindən irəli sürülmüşdür.

M.Fridmanın 1986-cı ildə çapdan çıxmış “Has Government Any Role in Money” məqaləsi xüsusi pullar haqqında elmi müzakirələrdə xüsusi bir hadisə oldu. ABŞ-da pul nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış mütəxəssis olan, həm də

iqtisadiyyat üzrə A.Nobel mükafatı laureatı olan M.Fridman bu məqalədə xüsusi rəqabət qabiliyyətli valyutalar sisteminin tətbiq edilməsi təklifinə öz mənfi münasibətini bildirmiş və F.A.Xayekin mövqeyi ilə əsasən razılaşmışdır.

F.A.Xayek özünün elmi fəaliyyətinə yekun vuraraq hesab edirdi ki, bir kəşf və iki ixtira etmişdir. Bu ixtiraların biri pul sisteminin milli xüsusiyyətlərindən azad edilməsi nəzəriyyəsi və xüsusi pulların tətbiq edilməsidir. Ödəniş vasitəsinin emissiyası üzərində dövlət inhisarının aradan qaldırılmasının zəruriliyini irəli sürməklə F.A.Xayek dövlətlərin ictimai etimaddan sui-istifadə etmələrinin mexanizmi və nəticələrinin mahiyyətini açmağa çalışmışdır.

F.A.Xayekin xüsusi pulların geniş yayılması barədə ideyası bazar konsepsiyasından irəli gəlir. Bu ideyaya görə hər bir təsərrüfat sahibinin özünün istehsal fəaliyyətinin imkanları və istehlak ehtiyacları barədə bildikləri yalnız onun özünə məlumdur. Bu məlumatlardan iqtisadi sistemin bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin koordinasiyası (əlaqələndirilməsi) məqsədilə istifadə edilir. Ona görə, bu məlumatlardan tam dolğunluğu ilə istifadə etməyi bacaran iqtisadi sistem ən yüksək nailiyyətə malik olacaqdır. Bu məlumatlardan istifadə edilməsi bazar iqtisadiyyatının həm planlı iqtisadiyyat, həm də təsərrüfat fəaliyyətinin digər üsullarla əlaqələndirilməsi qarşısında başlıca üstünlüyüdür.

Xüsusi pullara keçidlə bağlı islahatlar aşağıdakı tədbirlərdən ibarət ola bilər:

1. Artıq istifadədə olan bütün valyutaların, o cümlədən xarici valyutaların bərabərhüquqlu olmasını qəbul etmək. Bununla da mövcud işgüzar təcrübənin leqallaşması baş verərdi. Argentina 2001-ci ilin sonunadək bu yolla getmişdir (həm də F.A.Xayekin nəzəriyyəsinə əsaslanaraq).

2. Bank fəaliyyətinin idarə olunmaması. Bu, milli və xarici kommersiya banklarına özünün xüsusi ticarət nişanı ilə sərbəst pul emissiya etmək icazəsinin verilməsindən ibarətdir. Dövlətin Mərkəzi Bankı bu halda pul tədavülünə nəzarət funksiyasını itirmiş olur.

3. Ölkənin Mərkəzi Bankı emissiya hüququ olan kommərsiya bankına çevrilir. Milli valyuta isə onun xüsusi valyutası olur. Mərkəzi Bank özü isə özəlləşdirilir.

2001-ci ildə ictimai iğtişaşlarla nəticələnən Argentinanın təcrübəsi göstərdi ki, “xüsusi pullar”ın daxil edilməsi prinsipi əsasında milli pul sistemində aparılan islahatlar məhz iqtisadi böhranları dərinləşdirir, ümummilli iqtisadi risklərin yaranmasına səbəb olur.

Klassiklərin pul haqqındaki nəzəriyyələrinə nəzər salsaq görərik ki, Adam Smit (1723 – 1790) 1776-cı ildə “Millətlərin zənginliyi” adlı məşur əsəri yazmışdır. A. Smit ölkə daxilində və ölkələr arasında sərbəst mal hərəkətini prinsip olaraq müdafiə etmiş, bunu beynəlxalq xarici ticarətin əsas prinsipi olaraq qəbul etmişdir. A. Smit kağız pulun qızıl və gümüş, yəni metal pul qarşılığı çıxarılmasını kağız pulun hər zaman qızıla çevrilməsi önəmliyinin qorunmasını istəmişdir. Smitə görə, kağız pulun metal puldan daha çox çıxarılması halında qiymətlər yüksələcək, tədiyyə balansı pozulacaq və ölkədən qızılın çıxması üçün şərtlər ortaya çıxacaqdır. Təklif iqtisadiyyatını müdafiə edən Smit, sərmayə artımının əmanətlə olacağını, xərcləmə və pis idarəetmənin iqtisadiyyata mənfi təsir edəcəyini qəbul etmişdir. Smit istehsaldan əldə edilən mənfiyyətin faizdən yüksək olmalı olduğunu, bu iki nisbət arasındakı fərqi borc pul sahəsinin mükafatını təşkil etdiyini söyləmişdir. Borc pul verən şəxs sağlam (yəni, inflyasiyanı çıxmaq şərti ilə) bir əlavə faiz əldə etməkdədir. Lakin mənfiyyət isə sərmayə istifadəsinin riskli olması səbəbi ilə daha yüksək olmalıdır.

David Rikardoya görə isə (1772 – 1823) tədavüldəki pul miqdarı metal pul mərkəz bankının çıxardığı kağız puldan meydana gəlməkdədir. D.Rikardo pulun tədavül sürəti mövzusuna açıqlıq verməmişdir. Rikardo pul kütləsi mövzusunda iki nəzəriyyə irəli sürmüşdür: kağız pulun qızıla çevrildiyi ölkələr və kağız pulun qızıla çevrilmədiyi ölkələr. Kağız qızıla çevrildiyi ölkələrdə kağız pul üzərində yazılı qızıl çəki miqdarında qızıla çevrilməkdədir. Bu da tədavüldəki kağız pulun qızıl və ya gümüş pula çevrilməsi və ya külçə qızıla çevrilməsidir. Rikardo xarici

ödəmələrdə qızıldan istifadə etmənin zəruriliyini qəbul etmişdir. Rikardo dövlətin və ya bankın kağız pul çıxarma müstəqilliyindən sui – istifadə etməməsini irəli sürərək, nə dövlət, nə də bank pul çıxarma mövzusunda limitsiz gücə sahib deyildir deyə ifadə etmişdir. Rikardoya görə bütün dövlətlərdə kağız pul emissiyası nəzarət altında tutulmalıdır. Rikardo, dövlətin ehtiyacından çox pul buraxması nəticəsində qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olacağını qəbul etmişdir. Burada pul miqdarı mövzusunda iki məktəbin ortaya atdığı fikirlərə baxaq. Bu iki məktəb: Bank məktəbi (Bankinq School) və pul məktəbi (Currency School). Bank məktəbi pul miqdarının iş həcminə bağlı olduğunu, yəni iqtisadi durumu pul miqdarının təyin etdiyini qəbul edir. Bank məktəbinə qarşı Rikardo pul məktəbini müdafiə etmişdir. Bu məktəbin fəlsəfəsinə görə kağız pul qızıl qarşılığında çıxarılmamalıdır. Ehtiyacdan çox pul tədavülə girincə orada təsirsiz qalmaz və qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Rikardoya görə qızıl istehsalının artımı, öz növbəsində pul miqdarının artımına səbəb olacaq, bu isə qiymətlərin yüksəlməsinə, bundan sonra isə idxalın artacağı və ixracatın azalacağı ortaya çıxacaqdır. Bütün bunlar isə ölkədən qızılın çıxışına səbəb olar. Qızıl miqdarının azalması qiymətlərin düşməsinə yol açar. Beləliklə, tədiyyə balansı qızıl girişi və çıxışıyla tənzimlənmiş olur.

Fransız iqtisadçısı Baptist Say (1767-1832) - bazar qanununun kəşfi ilə tanınmışdır. Bu qanun - istehsal edilən bir malın dəyəri qədər, bazarda pul tələbi olduğunu ifadə etməkdədir. Belə ki, istehsalçının ən böyük arzusu istehsal etdiyi malı satmaqdır. İstehsalçı, istehsal edilən malın satışından əldə etdiyi pulu başqa bir malı almaqda istifadə edir. Beləliklə, istehsal edilən bir mal digər bir bazarda bu mala uyğun ekvivalent mal tapır. Ümumiyyətlə, bir malın təklifi onun izafi qiymətinə bağlıdır. Malla əlaqədar pul tələb və təklifi, malın izafi qiymətinə görə olur. Halbuki, miqdar nəzəriyyəsində pul tələbi izafi mal qiymətinə görə deyil, mütləq qiymətlərə görə olur. Mala olan tələb pula olan tələb anlamına gəlir. Çünki mala olan ehtiyac pul ehtiyacını yaradır. Bu da pul təklifinə təsir edir. Say pulun mübadilə üçün istənildiyinə, əl altında tutulmadığını və bunun üçün də tam

məşğulluğun saxlandığını qəbul etməkdədir. Özəl sektoru müdafiə edən B.Say dövlətin sənaye və ticarət işi apara bilməsi üçün pulunun olduğunu, ancaq yaradılacaq işlərin uğur qazanmayacağını, çünki dövlət fərdlərə "iş görməyiniz üçün uyğun bir çevrə və mühit yaratdım, indi isə zəngin olmağınıza nəzər yetirin" deməlidir.

Pul haqqında nəzəri düşüncələrdə klassiklərdən Leon Valras, İrvinq Fişer, Çikaqo məktəbindən M.Fridman haqqında danışmaq olar.

Leon Valras. Bilindiyi kimi Rikardo dəyər təhlilində o malı istehsal etmək üçün gərəkli iş saatını almaqda idi. Valras nəzəriyyəsində isə işgücü həcmnin real əmək haqqı həddinin bir funksiyası olduğunu ifadə etmiş və "pul miqdarı ilə dəyəri arasında əks bir münasibət vardır" deyərək ifadə etmişdir. Pula tələb, arzu edilən, yəni likvid tutulmaq istənilən puldur. Bu da ödəmələrdə istifadə edilmək üzrə əldə tutulmaqdadır. Varlasa görə pulun funksiyası üç yerə bölünür: dəyər pulu; yığım pulu və mübadilə pulu. Dəyər pulu bir malın dəyərini digər malların dəyəri ilə ödəməsinə deyilir. Məsələn, bir kostyumun dəyəri 20 kq ət və ya 200 kq alma etdiyini qəbul etsək, o zaman kostyumun dəyərini ət və alma ilə ifadə etmiş olarıq. Yığım pulu sərmayə sahiblərinin istehlakı üzərindən gerçəkləşdirdikləri qənaət nəticəsində işgüzar dairələrə verdikləri borc pulu ifadə etməkdədir. Bu pul istehsal vasitələrinin satın alınmasına yönələn puldur. Varlasa görə tədavüldəki pul mübadilə pulu, mal və xidmət alınmasını istifadə üçün puldur.

Riyaziyyat müəllimliyindən iqtisad elminə keçərək bu sahədə dəyərli iz qoymuş İrvinq Fişer (1867-1947) pulun satınalma gücü (1911), qiymət indeksləri (1922), faiz nəzəriyyəsi (1930), inkişaf və böhran (1932) kimi əsərləri ilə tanınmışdır. Fişerə görə pul və onunla satın alınan mal bərabər dəyərdədir. Məsələn, 1 kq ətə ödənen pul ilə satın alınan ət eyni dəyərdədir. Bir il içində xərclənən pul ilə satın alınan malın dəyərləri bir-birilərinə bərabərdir. Yəni , $MV = \Delta PQ$. Yuxarıdakı bərabərlikdə, P – qiymətlərin ağırlı ortalamasını, M – pul miqdarını, V – pulun tədavül sürətini, Q – pul ilə mübadilə edilən mal və xidmət miqdarını göstərməkdədir. Fişerə görə tədavüldəki pul miqdarına aşağıdakılar təsir

etməkdədir: qızıl alım və satımı; pul emissiyası; qızılın istehsalı və istehlakı və pul sistemləri.

Çikaqo universitetindən Milton Fridman pul miqdarı mövzusunda çox fərqli bir görüş ortaya atmışdır. 1929-cu ildəki iqtisadi böhran hadisəsi pul miqdarı nəzəriyyəsini gözdən düşürdü. Həqiqətən də 1929-cu ildəki iqtisadi böhran pul siyasətinin uğursuzluğunu ortaya qoydu. “Pul tələbi, davamlı gəlirin funksiyasıdır” deyən Fridman, pul tələbinə təsir edən üç faktorunu aşağıdakı kimi sıralamaqdadır: gəlir; fərdlərin seçim və zövqləri; istehlak edilə bilən xidmət və gəlir qaynaqları. M.Fridman istehlak edilə bilən xidmət və gəlir qaynaqlarının da 5 aktiv varlıq halında olduğunu yazmışdır: pul, istiqraz, səhm, bəşəri olmayan maddi mallar və bəşəri sərmayə.

Pul tələbinə təsir edən digər bir dəyişkən fərdlərin zövq və tərcihləridir. M.Fridman pul tələbinə təsir edən dəyişənləri klassik nəzəriyyəçilərdən fərqli şəkildə açıqlamaqdadır. Ona görə, pul tələbi aşağıdakı düsturda göstərilən dəyişənlərin bir funksiyasıdır: $L=g(Y_p, W, P, R_b, R_e, 1/P \cdot dP/dt, V)$. Burada L- nominal pul tələbini, Y_p – nominal davamlı gəliri, W – bəşəri sərmayənin bəşəri olmayan sərmayəyə nisbətini, p – ümumi qiymət səviyyəsini, R_e – səhmlərdə saxlanan gəlir, $1/P \cdot dP/dt$ – gözlənilən inflyasiya nisbəti, V – fərdlərin zövq və seçimlərini göstərməkdədir. M.Fridman, faizin pul yığımına səbəb olmasını demişdir. M.Fridmana görə “İnsanların gələcəklərinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar pul yığımları baş verir”. Bundan başqa, pul yığımlarının iki səbəbi vardır: bunlardan biri istehlakı azaltmaq, ikincisi isə faiz əldə etməkdir deyə ifadə etmişdir. Fridman pul siyasətində pul miqdarına diqqət edilməsini, bu mövzuda bəzi tədbirlər alınmasının vacibliyini irəli sürmüşdür.

İqtisadi inkişaf və istehsal artımına cavab vermək məqsədi ilə hər ilə pul miqdarının 0,05 artımı yetərlidir. İnflyasiya olan ölkələrdə mərkəzi bankların emissiyasını durdurmalı və bankların kredit istehsalının qarşısını kəsməlidir.

Antiinflyasiya siyasətinə nəzər salsaq görərik ki, buna əsas üç yanaşma var:

Birinciyə aktiv büdcə siyasəti (müasir keynsçilər) – dövlət gəlirləri və vergidən istifadə edərək alıcılıq qabiliyyətli tələbə təsir etmək: dövlət öz xərcini azaldır və vergini artırır. Lakin eyni vaxtda investisiyanın və istehsalın aşağı düşməsi baş verə bilər və bu da qarşıya qoyulan məqsədin əksinə gətirib çıxara bilər. Büdcə siyasəti həmçinin tələb aşağı olduqda onun genişləndirilməsi üçün də həyata keçirilir. Tələbin kifayət qədər olmadığı halda dövlət kapital qoyuluşu proqramları və digər xərclər (hətta büdcə kəsri vaxtı), vergilərin azaldılması həyata keçirilir. Düşünülür ki, bu yolla istehlak mallarına və xidmətlərə tələbat artır. Lakin tələbin büdcə yolu ilə stimullaşdırılması 60-70-ci illərdə göstərdi ki, o, inflyasiyanı gücləndirə bilər. Özündə ki, böyük büdcə kəsri dövlətin xərc və vergilərinin bacarıqla istifadəsini məhdudlaşdırır.

İqtisadi nəzəriyyədə ikinci yanaşma monetarizm tərəfdarlarıdır. Onlar ilk öncə ön plana pul-kredit siyasətini çəkirlər və iqtisadi hadisəyə dolayısı və elastikliklə təsir edirlər. Bu cür tənzimlənmə mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu yanaşmanın tərəfdarları düşünür ki, dövlət alıcılıq qabiliyyətli tələbatı məhdudlaşdırmaq üçün defilyasiya tədbirləri həyata keçirməli, çünki iqtisadi artımın stimullaşdırılması süni yolla məşğulluğun həqiqi səviyyəsinin aşağı salınması inflyasiya üzərində nəzarətin itirilməsinə gətirib çıxardır.

Üçüncü yanaşma – bir çox ölkələrin rəhbərliyi 60-cı illərdən başlayaraq nəzarətdən çıxmış inflyasiyanın qarşısını almağa cəhd göstərərək belə adlanan qiymət və gəlirlər, əsas məqsəd əmək haqqının məhdudlaşdırılması siyasətidir. Belə ki, bu siyasət bazar strateqiyalı yox, inzibati mübarizə yolu olduğundan o həmişə qarşıya qoyulan məqsədə çatmır. Inflyasiya ilə mübarizə metodları birbaşa və dolayısı ola bilər. Dolayısı metodlar:

1. ümumi pul kütləsinin mərkəzi bank tərəfindən tənzimlənməsi;

2. komersiya banklarının ssuda və hesabatlarının mərkəzi bank tərəfindən tənzimlənməsi;

3. komersiya banklarının əsas ehtiyatları mərkəzi bankın açıq qiymətli kağızlar bazarında hərəkəti.

Birbaşa metodlar:

1.dövlət tərəfindən birbaşa kreditlərin və pul kütləsinin tənzimlənməsi;

2.dövlət qiymət tənzimlənməsi;

3.əmək haqqının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

4.dövlət tərəfindən daxili ticarət, idxal və ixrac kapitalının və valyuta kursunun tənzimlənməsi.

İnflyasiyanın sürətini salmaq deməli təsərrüfatda pul və mal kütləsi arasında fərqi azaltmaq deməkdir. Bunun üçün iqtisadiyyatı tarazlaşdıran bütün metodlar uyğun gəlir. Əsas tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

1.Ölkədə ərzaq bolluğu yaratmaq;

2.Xalq təsərrüfatı sahələrinin pozulmuş investisiya sahələrinin bərpası;

3. Müəssisələrarası alqı-satqı münasibətlərini nizama salmaq;

4.Krizis vaxtı mərkəzləşdirilmiş bank sistemi təşkil etmək lazımdır.

İstehlak bazarını stabilləşdirmək məqsədə uyğundur. Kiçik biznesin istehsal və xidmət sferalarında inkişafını stimullaşdıran sistem yaratmaq, istehsal sahələrinin və dəzgahların icarəsinə (ardınca almaq imkanı olmaqda) dövlət krediti və lizinq kreditinin verilməsi. Kiçik müəssisələrin ilk 3-5 il fəaliyyətinin sığortalanması öhdəliyi - müflisləşmə riski xeyli çoxdur.

Böhran baş verən zaman daxili bazarın və şəxsi eksport fəaliyyətinə ciddi nəzarət olunması üçün dövlət tərəfindən müdafiə üçün səmərəli siyasət yeridilməlidir. Bütün eksport əməliyyatları dövlət tərəfindən idarə olunan bir neçə iri firmalar və sindikatlar tərəfindən komission vergilər üzərində eksport əməliyyatları yerinə yetirilməlidir. İnflyasiyanın qarşısını hər-hansı bir təşkil edilmiş tədbir vasitəsi ilə alınması çox çətindir, deməsək ki, tamamilə mümkün

deyil. Bunun üçün iqtisadiyyatda baş verən disproporsiyaların aradan qaldırılması üçün, struktur islahatlar keçirilməlidir.

İnflyasiya monetar və yaxud struktur xarakter daşıya bilər. İnflyasiyanı dövlət büdcəsinin defisiti və mal göndərənlərlə istehsalçıların inhisarları stimullaşdırır. Ona görə də inflyasiya prosesi ilə mübarizə metodları adətən kompleks xarakter daşıyır.

1.3.Pul islahatlarının səbəbləri.

Cari qiymətlər üzərində məcmu tələbin məcmu təklifi üstələməsi ilə yaranan inflyasiya ilə mübarizəyə başlamazdan qabaq aşağıdakı məsələlər təhlil edilməlidir:

a) İnflyasiya boşluğunun hesablanması: İlk məsələ inflyasiya boşluğunu müəyyən etməkdir. Bu müəyyənləşmədikdə, inflyasiya boşluğuna nisbətən daha böyük miqyasda görülməli antiinflyasiya tədbirləri sonradan təhlükəli olan deflyasiyaya səbəb ola bilər. Ona görə də məcmu tələblə təklif arasında olan fərq və ya inflyasiya boşluğu hesablanır.

b) Məcmu tələb və təklif öyrənilməlidir: İnflyasiya boşluğunun aradan qaldırılması üçün tələb artıqlığına və ya təklif çatışmazlığına səbəb olan amillər müəyyənləşdirilməlidir.

c) İnflyasiyanın mənbəyi, yəni onun hansı növ olması aydınlaşmalıdır: Bunlar fərqli mənbələrdən qidalandığından onlarla mübarizə tədbirləri və istifadə olunan vasitələr də müxtəlif olacaqdır.

İnflyasiya ilə mübarizə yollarını göstərən 2 fərqli nəzəriyyə mövcuddur:

1. Monetarizm
2. Təklif iqtisadiyyatı

Monetarizm məcmu tələbin məhdudlaşdırılaraq məcmu təklif səviyyəsinə endirilməsini əsas götürür, Təklif iqtisadiyyatı isə məcmu təklifin artırılaraq məcmu tələb səviyyəsinə qaldırılmasını irəli sürür.

Bu yollardan birincisində büdcə xərcləri məhdudlaşdırılacaq, gəlirləri isə artırılaraq büdcə artıqlığı (profsit) meydana gətiriləcək, pul təklifi məhdudlaşdırılacaq, kredit faizləri yüksəldiləcək, vergi dərəcələri qaldırılacaq və.s

İkinci yolda isə ictimai xərclər və vergilər səmərəli investisiyalara istiqamətləndirilir, vergi və faiz dərəcələri aşağı salınır və.s

İnflyasiya ilə mübarizə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur və buna görə də onunla mübarizədə hər bir hökumət öz proqramını əvvəlcədən hazırlayaraq ortaya qoyur. Müasir dünyada inflyasiya ilə mübarizə proqramlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ortodoks proqramlar;
2. Qeyri-ortodoks proqramlar;
3. Heterodoks proqramlar;
4. BVF tipli proqramlar.

Ortodoks proqramlar BVF (Beynəlxəq Valyuta Fondu) tərəfindən də tövsiyə edilir.

Bu proqramlar əsasən hiperinflyasiya və yüksək inflyasiyalara qarşı tətbiq olunur. Monetarist sistemə uyğun olaraq sərt pul və maliyyə siyasətinə əsaslanır. Pul təklifi məhdudlaşdırılır, pul emissiyası dayandırılır və iqtisadi tarazlıq təmin olunur. Qiymətlər, əmək haqqı sistemi liberallaşdırılaraq, tam liberal sistem yaradılır, yüksək faizlər qoyulur. Bu proqramlar inflyasiyanı "boğmaq"da faydalı olsalar da mənfi cəhətləri də vardır. Belə ki, məhdudlaşdırıcı maliyyə siyasəti çox vaxt istehsalın aşağı düşməsinə və işsizliyə səbəb olur.

Qeyri – ortodoks proqramlar pul təklifinə o qədər də toxunmur, yalnız inzibati yollarla qiymətə, əmək haqqına nəzarəti, istehsalı sabit saxlamağı əsas götürür. Digər yandan valyuta balansını ciddi nəzarətə götürülür və milli valyutanın dəyərdən düşməsinin qarşısı alınır.

Heterodoks proqramlar bir növ ortodoks proqramların davamıdır. Lakin burada bir əlavə odur ki, hiprinflyasiya dövrlərində qiymətlər günlük olaraq müəyyənləşdirildiyindən indeksləşdirmələr və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi getdikcə sərbəst xarici valyuta kurslarına bağlanır və valyuta kurslarının sabitləşdirilməsi ilə digər qiymətlərin sürətlə sabitləşdirilməsinə nail olunur. Beləliklə, bu proqramlar valyuta kursları, qiymət və əmək haqqlarının dondurulmasını da özündə birləşdirir. Xatırladaq ki, Azərbaycanda BVF – nin tətbiq olunan sabitləşdirmə proqramı da heterodoks prinsiplərinə əsaslanmışdır.

BVF “iqtisadi xəstəxana” kimi dünyada tanınan bir təşkilatdır. Bu “xəstəxana”nın mütəxəssisləri (“həkimlər”) daim “xəstə” iqtisadiyyatlar üçün proqramlar (“reseptlər”) hazırlayırlar. Həmin proqramlar arasında antiinflasiya proqramları da geniş yayılmışdır. Bu proqramların əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Hökumətin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması, büdcə kəşirini minimuma endirmək, büdcə gəlirlərini artırmaq, vergi dərəcələrini yüksəltmək, xüsusilə dolaylı vergilərə üstünlük vermək;
- Sərt pul siyasəti və kredit faizlərinin artırılması;
- Ticarətin və qiymətlərin liberallaşdırılması;
- Milli valyutanın devalvasiyası, yəni onun nisbətən dəyərdən düşürülməsi və sonralar valyuta kurslarının sabitləşdirilməsi.

Həyata keçirilmə metodlarına görə antiinflasiya proqramları 2 qrupa bölünür:

1. Şok (Cold turkey) proqramları;
2. Mərhələli proqramlar.

Dövlət tipli iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti ilə bağlı pul islahatları şok terapiyası adlanır. Şok terapiyası şəraitində inflyasiyanın aradan qaldırılması üçün pul islahatlarının xüsusiyyətlərinin üç tipi vardır:

1. Kağız pulların deflyasiya siyasəti ilə yeni pullarla əvəz olunması; burada məqsəd kağız pul kütləsini azaltmaqdan ibarətdir. Məsələn: Yunanıstanda 1944-cü ildə pulların dəyişdirilməsi zamanı 1 yeni draxma 1mlrd. köhnə draxmaya bərabər edilmişdi.

2. Əhali və müəssisələrin bankdakı əmanətlərinin tam və ya qismən müvəqqəti şəkildə dondurulması. Bu cür islahatlar 1945-ci ilin iyununda, 1948-ci ilin yanvarında Fransada, 1944-cü ilin oktyabrında Belçikada, 1945-ci ilin iyul, noyabr aylarında Avstraliyada baş vermişdir.

3. Hər iki metodun uzlaşması. Bu metod 1948-ci ilin iyun ayında qərbi Almaniyada istifadə olunub.

Ümumiyyətlə şok terapiyası üç əsas ideya ətrafında birləşmişdir:

I ideya – bazar münasibətlərinin iqtisadiyyatda böhrandan çıxmanın son yolu olmasıdır. Bunun üçün mümkün olduğu qədər tez bir vaxtda çətinliklərə baxmayaraq bazar iqtisadiyyatına keçmək əsas götürülür.

II ideya – mərkəzi ideya olub, sərbəst qiymətəmələgəlmədən istifadə edərək, bazar strukturlarını və institutlarını, ilk əvvəl rəqabət bazarını, müstəqil istehsalçılar sisteminin yaranmasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

III ideya – inflyasiya və işsizliklə əlaqədar əhalinin yaşayış səviyyəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşməsi nəticəsində inzibati sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçidlə səciyyələnir.

Hökumətin əsas məqsədi antiinflyasiya tədbirlərini minimum itki ilə başa vurmaqdır. Birinci metodda qısa zamanda, ikincidə isə mərhələlərlə sabitliyə qovuşmaq nəzərdə tutulur.

Antiinflyasiya proqramlarının müəffəqiyyətli olması üçün hökumətin öz vətəndaşları qarşısında etibarını saxlaması əsas şərtidir. Buna “kredibiliti(etibar)

problemi” deyirlər. Yəni həm hökumət, həm də həyata keçiriləcək proqram xalq arasında əvvəlcədən etibar qazanmalıdır. Bir sözlə şəffaflıq təmin edilməlidir. Herbert Şteyn bir proqramın etibar qazanması üçün 6 xüsusiyyətinin olmasını irəli sürür:

- Həyata keçiriləcək tədbirlərin birləşdirilməsi;
- Hökumətlə Mərkəzi Bank arasında səmərəli əlaqə;
- Partiyalar arasında müəyyən məsələlərdə razılığın əldə olunması;
- Gələcəklə bağlı iqtisadi məqsədlərin açıq şəkildə ortaya qoyulması və məqsədlərdən uzaqlaşmaların düzəldilməsi;
- İşsizlik səviyyəsi ilə bağlı heç bir tərəddüdə yol verilməməsi;
- Gəlirlərə və hər cür iqtisadiyyata müdaxilə düşüncələrindən uzaqlaşılması.

II Dünya müharibəsi illərində Macarıstanda baş verən dünyanın ən böyük səviyyəli inflyasiyasının qarşısı pul islahatı aparmaqla alındı. Belə ki, 1946-cı ildə (iyunda) yeni pul vahidi dövriyyəyə buraxıldı və onun əvvəlki pula nisbəti 1:1,3x10²⁰ formasında müəyyənləşdirildi.

Postsovet ölkələri arasında pul-kredit siyasətində ən uğurlu yolu Baltıqyanı ölkələr keçmişlər. Onların islahatları arasında sərt maliyyə-kredit siyasəti əsas yer tuturdu. Bu ölkələr tezliklə rubl məkanından çıxdılar. Bu ölkələr pul islahatı ilə yanaşı sərt pul-kredit siyasəti yürüdükdülər. Belə ki, büdcə xərcləri azaldılmış, bank kreditləri məhdudlaşdırıldı, kreditləşmə kommersiya bazası üzərinə keçirildi.

Antiinflyasiya siyasətinin uğurlarından Azərbaycanın timsalında da danışmaq olar. Belə ki, 1995-ci ilə qədər Azərbaycanda üst-üstə 4600%-dən çox inflyasiya olmuşdur. Nəticədə 1994-cü il Azərbaycan iqtisadi tarixinə hiperinflyasiya ili kimi düşmüşdür (1788%). 1995-ci ildən Mərkəzi Bank hökumətlə razılaşdırdığı və BVF-nin hazırladığı sabitləşdirmə proqramına uyğun olaraq sərt pul – kredit siyasətini həyata keçirməyə başladı. Aparılan antiinflyasiya siyasəti Monetarizm

prinsiplərinə uyğun olaraq tələbin məhdudlaşdırılmasına əsaslanırdı. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Tədavüldəki ümumi pul kütləsi məhdudlaşdırıldı;
- Mərkəzləşdirilmiş kredit resursları azaldıldı;
- Kredit emissiyası sahəsindəki hərc – mərclik aradan qaldırıldı;
- Uçot stavkalarının yüksəldilməsi hesabına kredit resurslarına olan tələbin aşağı salınması;
- Manatın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin sabitləşdirilməsi;
- Qiymət və əmək haqqı üzrə nəzarətin gücləndirilməsi vəs.

Tətbiq olunan bu siyasətin bir sıra mənfi nəticələri də qeyd olunur. Belə ki, siyasət əsasən tədavül sferasına təsir etmiş, lakin istehsal sferası kənarda qalmışdır. Dövriyyədəki pul kütləsi ÜDM-nin həcmi ilə ziddiyyət təşkil etmiş, işgüzar fəallıq aşağı düşmüş, ölkənin xarici borcları artmış vəs. kimi mənfi nəticələr göstərmişdir. Lakin real vəziyyət belədir ki, 1997-ci ildə artıq inflyasiyanın səviyyəsi postsosialist məkanında ən aşağı səviyyəyə 3,8%-ə düşmüşdür.

Pul tədavülünün inflyasiya proseslərinin vəziyyətindən asılı olan əsas sabitləşmə formaları pul islahatları və antiinflyasiya siyasətidir.

Pul islahatı - milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, pul tədavülünün pisləşməsinin qarşısının alınması və pul vahidinin stabilləşdirilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən ölkənin pul sisteminin dərindən yenidən qurulmasıdır. Dövlətin pul islahatları keçirməkdə məqsədi inflyasiyanın qarşısı almaq və ya onun nəticələrini yumşaltmaqdır. İslahat –pul sisteminin tamamı ilə, ya da hissəli şəkildə yenidən formalaşdırılması, dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Pul islahatlarının əsas formaları:

1. *Deflyasiya* – pul nişanlarının bir hissəsini dövriyyədən çıxarmaqla pul kütləsini azaltmaqdır. Özlüyündə deflyasiya hələ tam pul

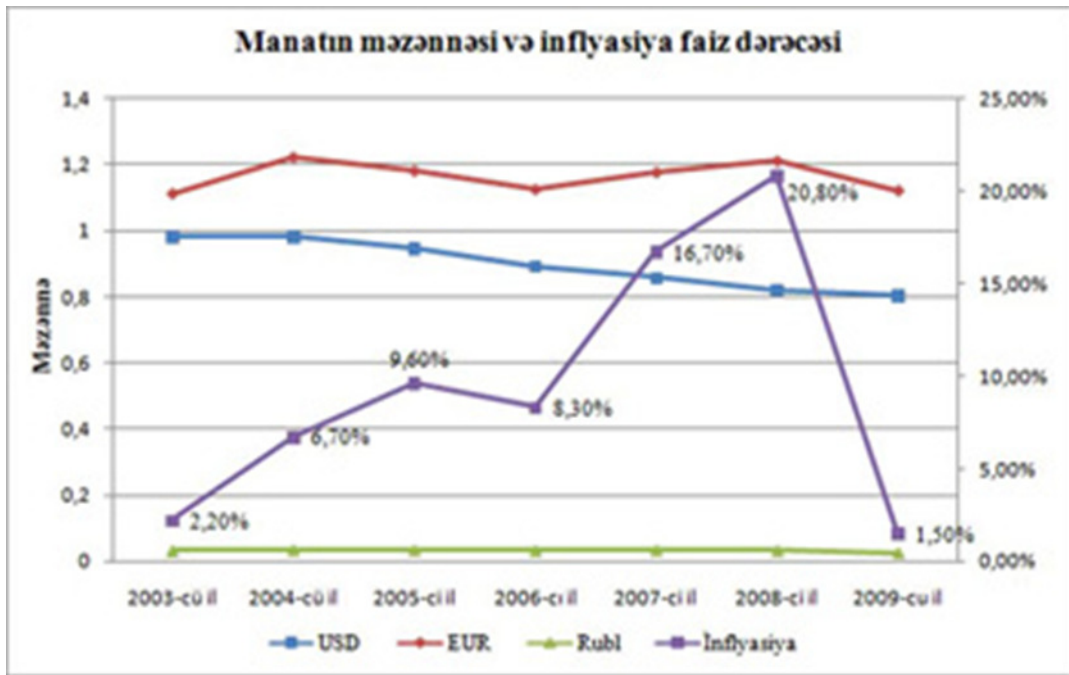
islahatı demək deyil. Amma adətən deflyasiya islahatın ilkin elçisidir və onun keçiriləcəyindən xəbər verir.

Deflyasiya terminin başqa bir izahatı da vardır: Deflyasiya bazarda tələb və təklif həcmnin azalması və bu əmtəələrin alınmasına vəsaitlərin həcmnin aşağı düşməsi səbəbindən qiymətlərin enməsidir. Deflyasiya məhsula olan tələbin azalması, təklifin həcmnin artması, əmtəənin həddindən artıq çox istehsalı, pula tələbatın artması yaxud əldə edilməsi mümkün olan vəsaitlərin yaxud kreditlərin azalması ilə baş verə bilər.

2. *Denominasiya* - köhnə pul nişanlarının müəyyən proporsiyalara uyğun şəkildə yeniləri ilə əvəz edilməsi sayəsində pul vahidinin böyüdülməsidir. Bu zaman böyütmə əmsali qismində 10, 100, 1000 kimi rəqəmlər çıxış edir. Təbii ki, bu halda həmin nisbəti həmçinin bütün məhsul və xidmətlərin qiymətinə, taariflərə, əməkhaqqı və təqaüdlərə də tətbiq edilir. Bu pul dövriyyəsini və pul uçotunu sadələşdirir. Proses inflyasiyanın müəyyən səviyyəyə saldıqdan sonra həyata keçirilir.

2004-cü ildən etibarən Azərbaycanda iqtisadi islahatların yeni mərhələsinin başlanmasında, ardınca isə ölkənin dünyada ən sürətli inkişaf edən iqtisadiyyata malik olmasında mühüm şərtlərdən biri də milli valyutanın – manatın yenilənməsidir.

Şəkil 1. Manatın məzənnəsi və inflyasiya faiz dərəcəsi.

Azərbaycanın milli valyutası dövriyyəyə təzə buraxıldıqdan sonra bir müddət kifayət qədər mürəkkəb dövrünü yaşayıb. 90-cı illərin əvvəllərində cərəyan edən iqtisadi böhran nəticəsində manat sürətlə dəyərdən düşüb, buna həm ölkədə, həm dünyada və qonşu ölkələrdə gedən proseslər öz təsirini göstərib. Nəhayət 1996-cı ildə manatın dollarla nisbətində kursunda stabilləşmə başlayıb. 1999-cu ildə isə manat dollara nisbətində 15 faiz möhkəmlənib. Sonradan Milli Bankın həyata keçirdiyi sərt pul-kredit siyasətini yumşaltması nəticəsində 1 dollar 4940 manata qədər bahalaşmış. Bu tendensiya 2004-cü ilin sonuna qədər davam edib. 2005-ci ildə isə Azərbaycan prezidentinin fərmanı əsasında ölkədə əsaslı pul islahatı başlayıb və manatın denominasiyası həyata keçirilib.

2005-ci ildə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı baxımından uzunmüddətli perspektivlərə, əhəlinin real pul gəlirlərinin qorunmasına, yüksək inflyasiya riskini azaltmağa, xarici investisiyaları stimullaşdırmağa hesablanmış pul islahatının başlaması çox keçmədən öz müsbət nəticələrini verməyə başlayıb. Qeyd edək ki, 2005-ci ilin fevral ayının 7-də Azərbaycanda prezidentin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiyası) haqqında” fərmanına əsasən milli valyuta olan manatın denominasiyası həyata keçirilib. Həmin fərmana uyğun olaraq, 1 yeni

manat 5000 köhnə manata bərabər tutulub. Yeni nəsil pul nişanları – 5, 10, 20, 50 və 100 manat dəyərində əskinazlar, həmçinin 1, 3, 5, 10, 20 və 50 qəpik dəyərində sikkələr dövriyyəyə buraxılıb. Mərkəzi Bank isə yeni manatın dollarla nisbətdə kursunu bərabər elan edib. Pul islahatının başlamasından sonrakı bir il ərzində həm köhnə, həm yeni milli valyuta paralel dövriyyədə olub. 2007-ci il yanvarın 1-dən etibarən ölkə ərazisində yalnız yeni manatdan istifadə edilir. Hazırda Azərbaycan dünyada ən stabil, ən dəyərli pul vahidinə malik olan ölkələrdən biridir. Milli valyutanın kursu dünyanın aparıcı valyutaları – dollar, avro və funt-sterlinq qarşısında davamlı olaraq möhkəmlənib. 2008 – 2010-cu illəri əhatə edən ağır qlobal maliyyə böhranı zamanı da Azərbaycan öz milli valyutasının kursunu sabit saxlamağa nail olub. Nəticədə ölkə əhalisi bu böhranın nəticələrindən ciddi zərər çəkməyib. Beləliklə, Azərbaycanda denominasiya prosesi kifayət qədər yumşaq şəkildə, iqtisadiyyata və ölkənin valyuta siyasətinə hər hansı mənfi təsirsiz başa çatdırılıb.

Denominasiya prosesində tədaviylə yeni nəsil pul nişanlarının buraxılmasının əsas məqsədi manatın nominal məzənnəsinin dünyanın aparıcı valyutaların məzənnələrinə uyğun formalaşdırmaq, milli pul nişanları dizaynını, mühafizəsini, nominal strukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, məzənnə və qiymətlər miqyasını optimallaşdırmaq, uçot və hesablaşma sistemini sadələşdirməkdən ibarət idi. Bununla yanaşı, yeni nəsil pul nişanlarına keçid pul nişanlarında milli və tarixilik ənənələrini daha qabarıq ifadə edilməsini, ölkədə pul dövriyyəsinə yaxşılaşdırılmasını, o cümlədən nağd pulun istehsalı, daşınması, saxlanması və emalı ilə bağlı dövlət xərclərinə qənaət edilməsini təmin etdi. Azərbaycanda yüksək beynəlxalq standartlara cavab verən pul nişanlarının dövriyyəyə buraxılmasını son dövrdə həyata keçirilən mühüm milli layihələrdən biri kimi tarixə keçib.

3. *Devalvasiya* - latınca – de azalma və valeo – əhəmiyyət daşımaq deməkdir. Bu pul vahidinin (valyutanın) tərkibindəki qızılın miqdarını azaltmaq və ya onun əcnəbi valyutalara nisbətdə məzənnəsinin aşağı salınmasıdır. Əgər valyuta

məzənnəsi sabitdirsə, devalvasiya dövlətin qərarı ilə həyata keçirilir. Ya da valyutanın kursu avtomatik şəkildə bazar mexanizminin təsiri nəticəsində aşağı düşür.

Devalvasiya – sərt valyutalara, beynəlxalq hesab vahidlərinə nisbətdə ölkənin valyuta kursunun aşağı düşməsi, pulun real qızıl məzmununun kiçilməsidir. Devalvasiya mövcud qanunvericilik üzrə ölkə hökuməti tərəfindən rəsmi tanına bilər. Bu açıq devalvasiyada hökumət dövriyyədən müəyyən pul kütləsini çıxartmaq və ya qiymətdən düşmüş pulları dəyişməklə onu öz valyutasının möhkəmləndirilməsi vasitəsinə çevirir. Qapalı (gizlin) devalvasiyada kağız pulların qiymətdən düşməsi və onların qızıl məzmununun azalmasına baxmayaraq pul kütləsi hissəsinin dövriyyədən çıxarması baş vermir.

4. *Revalvasiya* – devalvasiyaya əks olan prosesdir. Pul vahidinin qızıl tərkibinin rəsmi artırılması onun valyuta paritetinin və faktiki valyuta məzənnəsinin yüksəlməsidir. Uzunmüddətli inflyasiyadan sonra pulların alıcılıq qabiliyyətinin bərpa olunması üçün tətbiq edilir.

5. *Nulifikasiya* – pulların alıcılıq qabiliyyətinin praktiki olaraq sıfıra enməsinə səbəb olan, olduqca güclü inflyasiyanın nəticəsində həyata keçirilir. Siyasi hakimiyyətin dəyişməsi nəticəsində də həyata keçirilə bilər. Köhnə pul vahidinin qüvvədən düşməsi və etibarlı sayılmadığı elan edilir. Bəzən isə onlar həddindən artıq aşağı məzənnə ilə dəyişdirilir. 1924-cü ildə pul islahatı zamanı bir yeni reyxsmark bir trilyon köhnə markaya dəyişdirilirdi.

FƏSİL II. Pul siyasətinin əsas istiqamətləri.

2.1. Mərkəzi Bankın pul emissiyasında rolu.

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində bankların rolu çox böyükdür. Ümumiyyətlə, bank sistemi dedikdə, ayrı-ayrı bank və bank institutlarının məcmusu başa düşülür. Bank isə pul vəsaitlərinin toplanması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, pulun emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirən iqtisadi təşkilatlardır. Banklar iqtisadiyyatın pul və kredit ehtiyacını ödəyən qurumlardır. Bankların əsas vəzifəsi kreditorlardan borc alanlara, alıcılardan satıcılara pul vəsaitinin yönəldilməsində vasitəçilik etməkdir.

Pul tədavülünün təşkili müəyyən prinsiplərə: a) pul tədavülünün faydalılığı; b) pul emissiyasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş və kredit xarakteri prinsiplərinə

əsaslanır. Pul tədavülünün faydalılığı prinsipinə riayət edilməsi pulun hərəkəti sürətinin artması, deməli, onun miqdarının azalması və istehsala və pul nişanlarının tədavülünə məsrəflərin ixtisar olunması deməkdir. Müasir şəraitdə həmin prinsip müəyyən üsullar: nağd puldan istifadə olunması sferasının məhdudlaşdırılması və hər vasitə ilə nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi; müəssisələrin, təşkilat və idarələrin kassalarında nağd pulun minimuma çatdırılması vasitəsilə reallaşdırılır. Pul emissiyasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş prinsipi onunla səciyyələnir ki, inzibati-bölgü iqtisadiyyatı şəraitində (keçmiş SSRİ-də) nağd və nağdsız pul emissiyasını, bir qayda olaraq, SSRİ Dövlət Bankı həyata keçirirdi.

Bazar münasibətlərində pullar daima tədavüldə fəaliyyət göstərir. Yeni pullar tədavülə banklardan daxil olur ki, banklar da bu pulları kredit əməliyyatları vasitəsilə yaradırlar. Məhz bu səbəbdən də pul emissiyasının kredit xarakteri istənilən dövlətin pul sisteminin təşkilinin ən başlıca prinsipi hesab olunur.

“Pul emissiyası” və “pulun tədavülə buraxılması” anlayışları bir-birindən fərqlidir. Belə ki, pulun tədavülə buraxılması nəticəsində onların dövriyyədəki ümumi miqdarı praktiki olaraq artmır. Bu isə onunla bağlıdır ki, nağdsız pullar tədavülə kommersion banklarının öz müştərilərinə kredit verdiyi zaman buraxılır.

Nağd pullar isə tədavülə kommersion banklarının kassa əməliyyatları, yəni onların müştərilərinə öz əməliyyat kassalarından nağd pul verdiyi zaman baş verir. Lakin burada həmçinin əksinə proses, nağd pulların bankın kassalarına təhvil verilməsi və əvvəlcə verilmiş borcların nağdsız qaydada ödənilməsi prosesi də baş verir. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, kommersion bankları “ikinci pullara”, daha dəqiq desək, artıq ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən buraxılan pullara istinad edir. Bununla da demək olar ki, tədavüldə pulun miqdarı dəyişmir.

Pul emissiyası dedikdə pulların tədavülə elə buraxılışından söhbət gedir ki, bu zaman pul kütləsi tədavüldə artmış olsun. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, pul emissiyası hər bir ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən həyata keçirilir ki, bununla da tədavülə əlavə “ilkin” pullar buraxılmış olur.

Beləliklə də tədavülə pulun buraxılmasını analogi olaraq pulun nağd və nağdsız emissiyasına bölürlər.

İqtisadiyyatda inzibati amirlik dövründə nağd və nağdsız pul emissiyası anlayışları arasında elə də fərq yox idi. Çünki, hər iki emissiyanı dövlətin mərkəzi bankı SSRİ Dövlət Bankı yerinə yetirirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə emissiya funksiyası artıq bölünməyə başlayır:

- Nağdsız pul emissiyası kommersiya bank sistemi və qeyri-bank təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir;

- Nağd pul emissiyasını isə Milli Bank yerinə yetirir.

Nağdsız pul emissiyasının başlıca məqsədi hüquqi şəxslərin tədavül vasitələrinə olan əlavə tələblərinin ödənilməsindən ibarətdir. Lakin, kredit təşkilatlarında olan vəsaitlər hesabına hüquqi şəxslərin tədavül vasitələrinə olan əlavə tələbatını deyil, adi tələbatı ödənilir. Aydındır ki, əlavə tələbat əlavə vasitələr hesabına ödənilə bilər. Bunun üçün də bu əlavə vasitələri yarada bilən nağdsız pul emissiya mexanizmi olmalıdır.

İkipilləli bank sistemi şəraitində emissiya mexanizmi bank (depozit) multiplikatoru əsasında fəaliyyət göstərir.

Bank multiplikatoru ölkənin bank sistemi çərçivəsində nağdsız pulların bir bankdan başqa banka hərəkəti prosesində kommersiya banklarının hesablarında onların həcmnin artması deməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank, kredit və depozit multiplikatoru müxtəlif nöqtəyi nəzərdən multiplikasiyanın vahid mexanizmini xarakterizə edir.

Bank multiplikatoru multiplikasiya prosesini onun subyektlərinin mövqeyindən tərənnüm edir. Buraya pulu multiplikasiyalaşdıran – kommersiya bankları və qeyri-bank təşkilatları aiddir.

Kredit multiplikatoru bu prosesin hərəkətverici qüvvəsini açıqlayır. Yəni multiplikasiyanın yalnız bazar münasibətlərinin kreditləşməsi zamanı baş verə bilməsi faktını açıqlayır.

Kredit multiplikatoru dedikdə kommersiya banklarının kreditlərinin mərkəzi bankın kommersiya banklarına verdiyi kreditlərə nisbəti kimi başa düşülür.

Depozit multiplikatoru multiplikasiyasının obyektini, daha dəqiq, multiplikasiya prosesində artan kommersiya banklarının depozit hesablarındakı pulları tərənnüm edir.

Ümumi şəkildə pul multiplikatorunu pul təklifinin pul bazasına qarşı münasibəti kimi təsəvvür etmək olar:

$$M = M_s / MB \quad (1)$$

Burada:

M_s – pul təklifi ($M =$ nağd pul + tələb olunan depozitlər)

MB – pul bazası ($MB =$ nağd pul + ehtiyatlar)

(1) formulundan (2) formulunu çıxarmaq olar.

$$M_s = mMB \quad (2)$$

Beləliklə pul təklifi birbaşa pul bazasının həcmindən və pul multiplikatorundan asılıdır.

Pul bazası - mərkəzi bank tərəfindən buraxılan (Mərkəzi Bankın xəzinədarlığında olan nağd pullar nəzərə alınmadan) nağd pullar və kommersiya banklarının məcburi ehtiyatlarıdır.

Pul multiplikatoru pul bazasının artması zamanı pul təklifinin necə dəyişməsinə göstərir. Depozit əmsalı və ehtiyat normasının artması uyğun olaraq pul multiplikatorunu azaltmış olur.

Nağd pul dövriyyəsi ölkəmizin Mərkəzi Bankının hesablaşma kassa mərkəzlərindən başlayır. Nağd pullar onların ehtiyat fondlarından dövriyyə kassalarına köçürülür və beləliklə də nağd pullar tədavülə daxil olur. Nağd pullar dövriyyə kassalarından kommertiya banklarının əməliyyat kassalarına yönəldilir. Banklar bu pulların bir hissəsini ödəniş əsasında bir-birinə verə bilər. Lakin nağd pulların əksər hissəsi müştərilərə - hüquqi və fiziki şəxslərə (müəssisə və təşkilatların kassalarına, ya da bilavasitə əhaliyə) verilir. Müəssisə və təşkilatların kassalarında olan nağd pulların bir hissəsindən onların arasında hesablaşmalar üçün istifadə olunur. Lakin bu pulların əksər hissəsi pul gəlirlərinin müxtəlif növləri kimi (əmək haqqı, pensiya və müavinət, təqaüd sığorta ödənişləri, qiymətli kağızların satışından mədaxil və s.) əhaliyə verilir.

Nağd pul emissiyası pulların tədavülə pul kütləsinin artması ilə baş verən buraxılışdır.

Nağd pulların inhisarçı emissiya hüququ hər bir dövlətin mərkəzi bankına verilir ki, bu da bu bankı digər kommertiya banklarından fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Mərkəzi bank özünün analoji fəaliyyəti çərçivəsində kommertiya banklarının kassa dövriyyələrinin proqnozlarından istifadə etməklə pul emissiyasının ölçüsünü müəyyən etmiş olur. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman emissiyanın optimal həcmi ilə yanaşı, onun regionlar arasında düzgün paylaşdırılması da vacib şərtlərdəndir. Nağd pul emissiyası üçün ərazilər üzrə mərkəzi bankın baş idarələrinin hesablaşma-kassa mərkəzlərində (HKM) ehtiyat fondları və dövriyyə kassaları yaradılır.

Ehtiyat fondlarında tədavülə buraxılmaq üçün nəzərdə tutulan, lakin hələ mahiyyət etibarilə pul hesab edilməyən (pul tədavülü prosesində iştirak etmədiyi üçün) pul nişanları saxlanılır.

Hesablaşma kassa mərkəzinin dövriyyə kassalarından pullar daim hərəkətdə olurlar. Belə ki, kommersiya bankları nağd pul qalıqlarını bura təhvil verir və yaxud da lazım olduqda oradan nağd pullar alırlar.

Beləliklə hesablama – kassa mərkəzlərinin dövriyyə kassalarındakı pullar daim hərəkətdə olur və tədavüldə olan pullar hesab olunur.

Əgər HKM dövriyyə kassalarına nağd pul qəbulu ondan çıxan pullardan çox olarsa, bu zaman əmələ gələn fərq tədavüldən çıxarılır və ehtiyat fonduna keçir. Burada bu pullar müvəqqəti olaraq pul olma xassəsini itirirlər.

Əksinə əgər, HKM-nin dövriyyə kassalarından çıxan pullar kassaya daxil olan puldan çox olarsa, ehtiyat fondundan dövriyyə kassalarına əlavə pul keçir ki, bununla da bir növ pul emissiyası baş vermiş olur.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir HKM-nin digər HKM ilə emissiya yerinə yetirməsi zamanı bir kassaya əlavə daxilolmalar, digər kassadan çıxan artıq pullarla ört-bastır oluna bilər. Buna görə də tədavüldə nağd pulların ümumi həcmi dəyişməyə də bilər, bununla da emissiya baş verməyə də bilər.

Müəyyən bir gündə pul emissiyasının baş verib – verməməsi haqda məlumat yalnız hər bir ölkənin mərkəzi bankının direktorlar şurası tərəfindən müəyyən edilir. Belə ki, məhz bu şura gündəlik emissiya balansı tərtib edir.

Müasir iqtisadi şəraitdə nağd puldan istifadənin ön plana çıxarılmasının iqtisadi münasibətlərdə özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, məhz nağd pul dövrənı sferasında təsərrüfatda istehsal olunan malların yekun reallaşması baş verir və ictimai istehsalla şəxsi tələbat arasındakı əlaqənin keyfiyyəti yoxlanılmış olur. Buna görə də çox hallarda təsərrüfatda pulların normal sirkulyasiyası, onların alıcılıq qabiliyyətinin dayanaqlığı nağd pul dövrənının vəziyyətindən asılıdır.

Azərbaycan ərazisində dövriyyədə olan nağd pullar bir növ kredit pullar hesab oluna bilər. Tədavülə pulun buraxılması təsərrüfatın kreditləşməsi ardıcılığı ilə baş verməlidir. Ölkənin mərkəzi emissiya funksiyasını yerinə yetirən Mərkəzi Bank

tədavülə pul buraxmaq və lazım gəldikdə pulu tədavüldən çıxarmaq hüququna malikdir. Mərkəzi Bank təsərrüfatda kassa əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ardıcılığını müəyyənləşdirir, banknot və sikkələrin hazırlanmasını təşkil edir, nağd pulların köçürülmə, saxlanılma və inkassasiya qaydalarını formalaşdırır. Banknot və metal pulların ehtiyat fondlarının yaranmasını təmin edir, pul nişanlarının ödəmə qabiliyyətinin müəyyənləşməsi ardıcılığını, həmçinin onların bölüşdürülməsi, istifadəyə yararsız pulların məhv edilməsi və yeniləri ilə əvəz olunmasını həyata keçirir.

Banka daxil olan bütün nağd pulların gəlir və xərcləri ilə bağlı əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün hər bir kommersion bankı dövriyyə kassasına malik olmalıdır. Əməliyyat gününün axırına kimi banka daxil olan bütün nağd pullar elə həmin gün dövriyyə kassasına mədaxil olunmalı və müvafiq hesablara köçürülməlidir.

Müəssisə və təşkilatlara nağd pulların verilməsi də dövriyyə kassaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman hər bir kommersion bankı özünün rasionel pul dövriyyəsinə təşkil etməyi bacarmalıdır. Daha dəqiq desək müəssisələr bu nağd vəsaitləri Mərkəzi Bankdan aldığı mərkəzləşdirilmiş kreditlər hesabına deyil, öz resursları hesabına təqdim etməyə meylli olmalıdır. Bu işin yerinə yetirilməsi kommersion bankları tərəfindən rüblük operativ kassa proqnozlarının tərtib olunması və yerinə yetirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bütün müəssisə və təşkilatlar banka kassa ərizələri təqdim edirlər.

Müəssisələrin, təşkilatların kassa ərizələri 4 hissədən ibarətdir. 1-ci bölmədə müəssisə və təşkilatların kassa planının ayrı – ayrı maddələri üzrə nağd kassa mədaxillərinin məbləği göstərilir. 2-ci bölmədə gəlirlər xərclər, pul qalıqları göstərilir. 3-cü bölmədə əmək haqqına xərclənən pul vəsaitləri, sosial xarakterli ödəmələr, təqaüdlər və s. göstərilir. Bu bölmənin göstəriciləri keçən ilin müvafiq dövrünə uyğun olaraq müəyyənləşir.

Kassa planına əlavə hesablaşmaları aşağıdakı müəssisələr banka təqdim edir: ticarət təşkilatları – ticarət gəlirlərinin daxil olması haqda məlumat, nəqliyyat müəssisələri, kommunal müəssisələr, məişət xidməti müəssisələri, maliyyə orqanları – vergilərin daxil olması məlumatları və s.

Kommersiya bankları müəssisələrin onlara təqdim etdikləri məlumatlar və kassa ərizəsi əsasında kassa proqnozu hesabı tərtib edir. Məhz bu hesabla da kommersiya bankları müəssisə və təşkilatları nağd pulla təchiz edir.

Pul vəsaiti və başqa qiymətlilərin daxil olması və verilməsi üçün kommersiya banklarında kassa əməliyyatı şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu şöbədə isə öz növbəsində gəlir kassası, xərclər kassası, gəlir və xərclər kassası, axşam kassaları, pul dəyişdirmə kassaları, pul gəlirlərinin köçürülməsi kassası mədaxilləri inkassator aparatı vasitəsilə daxil olan banklarda mövcuddur. Axşam kassaları isə pul vəsaitlərini yalnız axşam qəbul edən banklarda olur. Kassaların sayı bankın fəaliyyət xarakteri ilə müəyyən olunur.

2.2. Manatın alıcılıq qabiliyyətinə təsir edən amillər.

Azərbaycan Respublikasında valyuta sisteminin əsasını 1992-ci ildə tədavülə buraxılmış manat təşkil edir. Valyuta münasibətləri sahəsində əsas qanunverici akt “Valyuta tənzihi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hesab olunur. Bu qanun ölkədə valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzihi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini, funksiyalarını, hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq və bunlardan istifadə etmək, onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını, vəzifələrini və valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir.

Hal – hazırda Azərbaycanda valyuta birjalarında tələb və təklifdən asılı olan “üzən” valyuta məzənnəsi fəaliyyət göstərir. Dolların manata olan rəsmi

məzənnəsini Mərkəzi Bank Bakı Banklararası Valyuta birjasının (BBVB) nəticələri əsasında müəyyənləşdirir.

Azərbaycanda valyuta əməliyyatlarını Mərkəzi Bankın müvafiq lisenziyasını alan banklar və digər kredit idarələri apara bilər.

Xarici valyutaların alqı – satqısı səlahiyyətli kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilir. Xarici valyutaların alqı – satqısı üzrə sövdələşmələri birbaşa olaraq səlahiyyətli banklar öz aralarında, həmçinin Azərbaycan Mərkəzi Bankının müəyyənləşdirdiyi qaydalar və şərtlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən valyuta birjalari ilə həyata keçirə bilərlər. Xarici valyutaların alqı – satqısına səlahiyyəti olmayan banklar müdaxilə edə bilməz.

Azərbaycanda valyuta tənzmını Mərkəzi Bank həyata keçirir. O rezidentlərə məxsus olan xarici valyutaların və xarici valyutada ifadə olunan qiymətli kağızların dəyişdirilməsi, göndərilməsi qaydasını müəyyənləşdirir, valyuta lisenziyalarının verilməsi və valyuta birjalarında valyuta əməliyyatlarına müdaxilə edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarətini valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri həyata keçirir.

Valyuta nəzarəti orqanları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Dövlət Gömrük Komitəsidir.

Valyuta nəzarəti agentləri isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı qarşısında hesabat verən müvəkkil banklardır.

Valyuta nəzarəti orqanları və onun agentləri ölkədə həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyə, lisenziya və icazələrin şərtlərinə nə dərəcədə uyğun gəlməsini və bu əməliyyatlar üzrə uçotun, hesabatın və sənədləşmələrin forma və qaydalarını müəyyən edir.

Valyuta məzənnələri beynəlxalq valyuta bazarında müəyyən şərtliliklə uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətliyə bölünə bilən çoxsaylı amillərin təsiri altında formalaşır.

Məzənnələrin dinamikasına təsir edən uzunmüddətli amillərə pul vahidlərinin əsas xarakteristikalarını formalaşdıranları – bu və ya digər ölkədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, ümumi milli məhsulun uzunmüddətli artım tempini, dünya ticarəti və xarici investisiyalarda ölkənin yeri və rolunu aid edirlər. Bu amillər pul kütləsi və əmtəə və xidmətləri kütləsi arasında uzunmüddətli mübadilə proporsiyalarını, yəni pulun valyuta məzənnəsinin əsasında duran alıcılıq qabiliyyətini müəyyənləşdirirlər.

Ortamüddətli amillərə ölkənin cari əməliyyatlar üzrə tədiyə balansının vəziyyətini, uzunmüddətli kapitalların hərəkət balansı saldosunu, depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsini, bu və ya digər ölkədə daxili qiymətlər arasında fərqin artma templərini aid etmək olar. Həmçinin belə amillərə dövlət maliyyəsinin vəziyyəti – büdcənin kəsirli olub olmaması, kəsirlidirsə, nə səviyyədə və s. – aid edilməyə başlamışdır.

İnflyasiya və iqtisadi artım parametrlərinin konkret uzlaşması ölkədaxili və xarici iqtisadi artım amillərini nəzərə alaraq dövlətin iqtisadi proqramları çərçivəsində müəyyənləşməlidir. İnflyasiya problemləri ilə mübarizə apara bilən inkişaf etmiş digər ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən proseslərə və iqtisadi siyasətə nəzər yetirməklə onların bu nailiyyətləri “üzən”, yəni tənzimlənən məzənnə rejimi sayəsində əldə etdiyini görmək mümkündür. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sərbəst dəyişən (üzən) məzənnələr şəraitində devalvasiya və revalvasiya prosesləri gündəlik olaraq valyuta bazarında baş verir.

Valyuta məzənnəsi qəti müəyyən olunmuş ölkələrdə hər iki proses milli pul vahidinin rəsmi valyuta məzənnəsinin qanunvericilik əsasında dəyişməsi yolu ilə baş verir. Bu da valyuta sabitliyinə nail olmanın bir yoludur.

Ucuz manat inflyasiya mənbəyidir, çox bahalı manat isə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Manatın məzənnəsinin kəskin dəyişməsinin qarşısını almaq, qeyri – neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və xarici ticarət şəraitinin pisləşməsinə, inflyasiya təhlükəsini artıran manat emissiyasına yol verməmək məqsədilə Mərkəzi Bankın valyuta bazarına müdaxilələri "üzən" məzənnə rejimində zəruri hallarda və həddlərdə davam etdirilməlidir.

Xarici kapital axınının artması və neft gəlirlərinin inkişaf məqsədləri üçün istifadəsinin fəallaşması şəraitində manatın məzənnəsi əsas etibarilə valyuta bazarındakı tələb və təklif ilə müəyyən olunmalıdır. Mərkəzi Bankın valyuta müdaxiləsi isə yalnız məzənnənin kəskin dəyişməsinin qarşısının alınması üçün həyata keçirilməlidir.

Makroiqtisadi sabitliyin qorunması məqsədi ilə valyuta ehtiyatlarının maksimal dərəcədə artırılması pul – kredit siyasəti səmərəliliyi baxımından Mərkəzi Bank üçün əsas hədəf olmamalıdır. Valyuta ehtiyatları yalnız məqbul monetar inflyasiya ilə müşahidə olunan alışıyönlü valyuta müdaxiləsi çərçivəsində artırılmalıdır.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə əvvəlki illərin təcrübəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu siyasətin məqsədyönlü olması üçün məqsədli inflyasiya mexanizminin elementlərindən istifadə etmək lazımdır. Mərkəzi bank üçün pul kütləsinin artım sürəti pul – kredit siyasətinin vacib məqsədlərindən sayılır.

01.04.2014-cü il tarixinə Azərbaycanda dövriyyədə olan geniş pul kütləsi (M3) ötən ilin müvafiq dövrünə nəzərən 15%, ilin əvvəlinə nəzərən isə 0,09% artaraq 19 milyard 377 milyon manata çatmışdır.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən ilin əvvəlindən dövriyyədə olan nağd pul kütləsi 505,2 milyon manat azalaraq 10 milyard 458 milyon 700 min manatdan 9 milyard 953 milyon 600 min manata düşmüş, nağdsız pul kütləsi 522 milyon manat artmışdır.

Birinci rübdə dövriyyədə nağdsız pul vəsaitlərinin həcmi isə 522,3 milyon manat və ya 5,5% artaraq 9 milyard 423 milyon 400 min manata çatmışdır.

Birinci rübdə dövriyyədə olan nağdsız pul vəsaitlərinin həcmnin 522,3 milyon manat artmasına baxmayaraq nağd pul kütləsinin 505,2 milyon manat azalması dövriyyədə olan geniş pul kütləsinin (M3) cəmi 17,2 milyon manat artmasına səbəb olmuşdur. Cəmi pul kütləsinin 48,6 % -ini nağdsız vəsaitlər təşkil edir.

01.04.2014-cü il tarixinə nağdsız pul kütləsinin geniş pul kütləsində xüsusi çəkisi 48,6%-ə bərabər olmuşdur. Belə ki, 01.01.2012-ci il tarixində dövriyyədə olmuş 13 milyard 903 milyon 200 min manat geniş pul kütləsinin 6 milyard 745 milyon manatı və ya 48,5%-i nağdsız vəsaitlər olmuşdu. Son bir neçə il ərzində dövriyyədə olan nağdsız pul kütləsinin həcmi 2 milyard 678 milyon 400 min manat, nağd vəsaitlər isə 2 milyard 795 milyon 400 min manat artmışdır.

Manatın real effektiv məzənnəsinin tarazlıq səviyyəsinin və məzənnə uyğunsuzluğu-nun müəyyən edilməsi məqsədilə aşağıdakı yanaşmalar qiymətləndirilmişdir:

- Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) yanaşması;
- Sadələşdirilmiş AQP yanaşması;
- Mütləq AQP yanaşması;
- Balassa-Samuelson və Penn effektinə nəzərən tənzimlənmiş AQP yanaşması;
- Davranışlı Tarazlı Valyuta Məzənnəsi (DTVM) yanaşması;
- Sabit Tarazlı Valyuta Məzənnəsi (STVM) yanaşması.

Sadələşdirilmiş AQP yanaşması fərz edir ki, real valyuta məzənnəsi sırası zaman ərzində nisbətən sabitdir və onun orta qiyməti tarazlı səviyyə hesab olunur:

$$R = S \frac{P}{P^*} = k \frac{P^*}{P} \frac{P}{P^*} = k$$

Burada: S – nominal valyuta məzənnəsi (məzənnənin yüksəlməsi yerli valyutanın bahalaşması anlamına gəlir),

P* – ticari tərəfdaşların orta çəkili qiymət səviyyəsi,

P – ölkə daxilindəki qiymət səviyyəsidir.

Yanaşmanın mahiyyəti real valyutaməzənnəsinin faktiki qiymətinin onun zaman sırasının orta qiyməti ilə müqayisə edilməsindən ibarətdir. Faktiki məzənnənin tarazlıq (orta) səviyyəsindən yuxarı olması izafi dəyərlənməni, tarazlıq səviyyəsindən aşağı olması isə aşağı dəyərlənmənin mövcudluğunu göstərir.

Mütləq AQP yanaşmasına görə, iki ölkə arasındakı nominal valyuta məzənnəsi (S) bu ölkələrdəki qiymətlərin (P,P*) nisbətində bərabər olmalıdır:

$$S = \frac{P^*}{P}$$

Sonuncu bərabərlik mütləq AQP yanaşmasını ifadə edir və qiymət dəyişikliyinin fərqləndə baş verən dəyişikliyin nominal valyuta məzənnəsində baş verən dəyişikliyə bərabər olmasını nəzərdə tutur. Bu şərtin ödənilməsini yoxlamaqla AQP-nin ölkə iqtisadiyyatında saxlanılmasını müəyyən etmək olar. Belə ki, bərabərliyin ödənilməsi faktiki məzənnənin elə özünün tarazlı səviyyəsində olmasını göstərir.

Ballassa-Samuelson və Penn Effektlərinə Nəzərən Tənzimlənən AQP yanaşmasının mahiyyəti riyazi olaraq aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

$$R=S \frac{\left(\frac{P_N}{P_T}\right)^\alpha}{\left(\frac{P_N^*}{P_T^*}\right)^\beta} \cdot \left(\frac{P_T}{P_T^*}\right)$$

Burada:

S - nominal valyuta məzənnəsi;

R - real valyuta məzənnəsi;

P_T və P_N – A ölkəsində müvafiq olaraq ticari və qeyri-ticari malların qiymət indeksi; P_T^* və P_N^* – B tərəfdaş ölkəsində müvafiq olaraq ticari və qeyri-ticari malların qiymət indeksi;

α, β – müvafiq olaraq A və B ölkəsinin qeyri-ticari mallarının qiymət indeksinin ümumi qiymət indeksindəki paydır.

Qiymətləndirilən AQP yanaşmaları ümumi olaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, ölkədə TVM baxımından AQP özünü doğrultmur, yəni qiymətlər nisbətinin yaratdığı tərəddüdlər nominal valyuta məzənnəsi tərəfindən kompensasiya olunmur. Ona görə də, mövcud REVM özünün tarazlıq səviyyəsində deyil.

Makroiqtisadi balans yanaşması isə manatın REVM-nin tarazlığını və məzənnə uyğunsuzluğunu qiymətləndirmək mümkün olmamışdır. Ekonometrik qiymətləndirmənin nəticəsinə görə, ölkənin idxalı REVM-indən əks asılıdır, yəni yerli valyutanın bahalaşması ölkənin idxalının azalmasına səbəb olur. Bu isə iqtisadi nəzəriyyəyə uyğun deyildir.

DTVM-nin risk mükafatı da nəzərə alınmaqla, iqtisadi determinantlardan asılılığı aşağıdakı qeyri – aşkar funksiya şəklində yazıla bilər:

$$DTVM = f \left((r - r^*), tot, tnt, nfa, \frac{\partial debt}{\partial debt^*} \right)$$

Burada:

DTVM - manatın DTVM (qiymətləndirmə zamanı REVM-nin faktiki sırası istifadə edilir),

$(r-r^*)$ - ölkə daxilində və xaricində faiz dərəcələri fərqi,

tot - ticarət şərti indeksi,

tnt – qeyri – ticari qiymətlərin ticari qiymətlərə nisbəti (ticari tərəfdaş ölkələrə nisbətə) kimi ifadə edilmiş nisbi məhsuldarlıq;

nfa - xalis xarici aktivlərin vəziyyəti;

$\frac{gdebt}{gdebt^*}$ dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətidir (ölkə daxilində və ticari tərəfdaş ölkələrdə).

DTVM yanaşması empirik qiymətləndirmə zamanı ölkə iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir. Bununla belə, manatın REVM-nin iqtisadi determinantlardan asılılığını qeyri-aşkar funksiya şəklində aşağıdakı kimi yazmaq olar: $revm = f(tot, ntt, nfa\_ngdp, gov\_exp\_ngdp, oil\_p, cpi\_adm, open)$

Burada:

tot– ticarət şərti indeksi,

ntt– ölkə daxilində və ticari tərəfdaş ölkələrdə qeyri – ticari qiymətlərin ticari qiymətlərə nisbəti

$((CPI/PPi) / (CPI^*/PPi^*))$

nfa_ngdp – xalis xarici aktivlərin qeyri – neft ÜDM-nə nisbəti

gov_exp_ngdp – dövlət xərclərinin qeyri-neft ÜDM-nə nisbəti

oil_p – neftin dünya bazarında qiyməti

cpi_adm – inzibati tənzimlənən qiymətlər

open– iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi

Neftin dünya bazarındakı qiyməti, inzibati tənzimlənən qiymətlər və dövlət xərclərinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti istisna olmaqla, qalan izahedici dəyişənlər mövsümi təmizlənmişdir. Bununla belə, REVM-nin qısamüddətli dövrdəki tərəddüdü əsasən özünün bir rüb gecikməsi, ticarət şərti, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi, xalis xarici aktivlərin vəziyyəti və inzibati tənzimlənən qiymətlərdən qaynaqlanır.

STVM yanaşması faktiki valyuta məzənnəsi ilə ona təsir edən amillərin zaman sıralarının sabit (S) komponentləri arasındakı uzunmüddətli əlaqəni tədqiq edir:

$$q_t^{STVM} = \alpha + \beta_0(\delta - \delta^*)_t^S + \beta_2 t_n t_t^S + \beta_3 \frac{\partial debt}{\partial debt^*}_t^S$$

Ona görə də, ilk öncə bu amillərin zaman sıraları sabit və keçici komponentlərinə ayrılmalıdır. Tədqiqatda STVM üzrə TVM-ni hesablamaq üçün DTVM yanaşmasından əldə edilən uzunmüddətli dövr modelinin əmsallarından və izahedici dəyişənlərin sabit komponentlərindən istifadə edilir. Model vasitəsilə aparılmış qiymətləndirmələr manatın real effektiv məzənnəsinin determinantlarını, həmçinin faktiki və tarazlı məzənnə uyğunsuzluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

2014-cü ilin AZN məzənnəsinə nəzər yetirsək görürük ki, 1 USD ortalama 0,7842 – 0,7845 AZN kimi qiymətləndirilirdi. 2015-ci ilin fevral ayında müəyyən qədər xırda dəyişikliklər olsa da, 21 fevral 2015-ci il tarixində manatın dollara nisbətən məzənnəsində kəskin dəyişiklik müşahidə olundu. Belə ki, 1 USD 1,0500 AZN-ə bərabər tutuldu. Son bir neçə ayda manatın məzənnəsində qalxıb enmələr olsa da bu dəyişim çox cüzdür.

2.3. Təkrar emissiyasının əsas xüsusiyyətləri.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və səmərəliliyinin artırılması kredit münasibətlərindən istifadə etmədən və onları təkmilləşdirmədən mümkün deyil. Müasir tip kredit münasibətlərinin formalaşması uzun inkişaf yolu keçmiş

mürəkkəb iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Hazırda müasir kredit sistemi borc kapitalları bazarının əsas hissəsidir və öz növbəsində aşağıdakı institutsional qruplardan (pillələrdən) ibarətdir:

1. Mərkəzi (emissiya) bank.
2. Bank sistemi:
  - kommersiya bankları;
  - əmanət bankları;
  - investisiya bankları;
  - ipoteka bankları;
  - digər ixtisaslaşmış banklar.
3. Sığorta bölməsi:
  - sığorta kompaniyaları;
  - pensiya fondları.
4. İxtisaslaşmış qeyri – bank maliyyə - kredit institutları:
  - investisiya şirkətləri;
  - maliyyə şirkətləri;
  - xeyriyyə fondları və b.

Mərkəzi bankın fəaliyyəti yalnız və yalnız ümumdövlət məqsədlərinə çatılmasına yönəlməlidir. Onun siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin prioritetləri ilə müəyyənləşir. Buradan da istənilən ölkənin kredit sisteminin ən vacib prinsiplərindən biri – Mərkəzi bankın ölkə daxili pul bazarında rəqabət mübarizəsində iştirakına qadağa prinsipi irəli gəlir.

Banklar – öz resurslarını təsbit olunmuş məbləğdə borc öhdəlikləri (depozitlər və ya əmanətlər) əsasında formalaşdıran maliyyə vasitəçiləridir. Bu vasitəçilər bütün riskləri öz üzərlərinə götürürlər, çünki əmanətçilərin mümkün itkilərini öz kapitalları ilə örtür və müştəri qarşısında yüksək məsuliyyət daşıyırlar. Bank ümumilikdə aşağıdakı bank əməliyyatlarını həyata keçirməyə müstəsna hüququ olan kredit təşkilatıdır:

- pul vəsaiti qoyuluşlarına hüquqi və fiziki şəxslərin cəlb edilməsi;
- göstərilən vəsaitlərin öz adından və öz hesabına ödənişlilik, qayıdanlıq və təcillik şərtilə yerləşdirilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması.

Bank sisteminin tərkib hissəsi olan kommersiya bankları – vəsaitlərin cəlb edilməsi və qayıdanlıq, təcillik və ödənişlilik şərti ilə öz adından yerləşdirilməsi üçün təyinatlanmış kredit təşkilatlarıdır.

Bankları digər maliyyə institutlarından fərqləndirən spesifik funksiya kredit pullarının emissiyasıdır. Banklar depozit – kredit emissiyasını həyata keçirərək dövriyyədəki pul kütləsini artırır. Kredit verərkən pul kütləsi artır, qayıdarkən azalır. Müştəriyə verilmiş kredit onun tələb edilənədək hesabın yazılıra bankın öhdəliyini artırır. Hesabın sahibi vəsaiti nağdlaşdıraraq dövriyyədəki nağd pul kütləsini artırır. Amma iqtisadiyyat müəyyən həcmli pul kütləsi tələb etdiyindən bankların bu funksiyası mərkəzi banklar tərəfindən ya məhdudlaşdırılır, ya da stimullaşdırılır.

Bank əməliyyatlarına yuxarıda göstərilənlərdən başqa aşağıdakılar aiddir:

- fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən müxbir – bankların tapşırığı ilə onların bank hesabları üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi;
- pul vəsaitləri, veksellər, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası və fiziki və hüquqi şəxslərə kassa xidmətinin göstərilməsi;
- nağd və nağdsız formada xarici valyutanın alqı – satqısı;
- qiymətli metalların qoyuluşa cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;
- bank təminatlarının verilməsi.

Banklarda fiziki və hüquqi şəxslərin hesablaşma – kassa xidmətlərinin aparılması üçün ilk növbədə bankda həmin müştərinin hesablaşma və ya cari hesabı aparılmalıdır. Bu hesabların açılma ardıcılığı və hesablaşma və ya cari hesablar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyat dairəsi ölkənin mərkəzi bankı

tərəfindən reqlamentləşdirilir. Lakin hesabın fəaliyyət mexanizmi isə hər bir kommersiya bankının özü tərəfindən, bank və müştəri arasında bağlanan hesablaşma – kassa xidməti müqaviləsi ilə müəyyənləşir.

Bu müqaviləyə əsasən bank öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürmüş olur ki, onlar aşağıdakılardır:

- Bankın lisenziyasında göstərilən bütün əməliyyat növlərinin müştərinin hesabında aparılması;
- Müştərinin hesabına daxil olan bütün pul vəsaitlərinin saxlanmasını təmin etmək;
- Müştərinin tələbi ilə nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi məqsədi ilə hesabından pul vəsaitlərini silinməsi ilə aparılan əməliyyatlar;
- Müştəriyə onun hesabından çıxarış vermək.

Kassa əməliyyatları – nağd pul və digər qiymətliyə qəbulu, verilməsi, saxlanması və qorunması üzrə əməliyyatların məcmusu, inkassasiya isə nağd pul və digər qiymətliyə (qiymətli kağızlar, qiymətli metallar və daş – qaşlar, zinət əşyaları) olduğu yerdən təyinat yerinə daşınmasıdır. Nağd pulun və ya digər qiymətliyə inkassasiyasını həyata keçirən şəxs İnkassatordur.

Müəssisələrin əhali ilə hesablaşmaları zamanı qəbul etdikləri nağd pullar mütləq qaydada nəzarət – kassa maşınlarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. Müəssisələr öz kassalarında bankın, müəssisənin rəhbərliyi ilə razılaşdırılmış limiti həddində nağd pul vəsaitləri saxlaya bilərlər. Limitdən artıq pul vəsaitləri qalığı isə öz növbəsində mütləq müəssisəyə xidmət göstərən banka geri qaytarılmalıdır.

Kassada nağd pul qalığı limitinin müəyyən edilməsi, onun mədaxilinin banka təqdim olunma müddəti, mədaxildən istifadə qaydalarının müəyyənləşməsi, müəssisənin 1-ci kvartalın əvvəlində banka təqdim etdiyi xüsusi hesabında bank tərəfindən müəyyənləşdirilib göstərilir. Bu ərizə formasında müəssisə 3 aylıq pul daxilolmalarının həcmi, təxmini xərclərini və günlük orta mədaxilini, mədaxilin

banka təqdim olunma ardıcılığını və müddətini, kassa qalığı limitini göstərir. Müəssisənin kassasında nağd pul qalığı limiti onun fəaliyyətinin xüsusiyyəti və mədaxilin inkassasiyası ilə müəyyənləşdirilir. Daimi pul mədaxili olan və hər iş gününün axırında bu vəsaitləri mütləq şəkildə təhvil verən müəssisələr üçün limit, müəssisənin növbəti iş gününün axırında bu vəsaitləri mütləq şəkildə təhvil verən müəssisələr üçün limit, müəssisənin növbəti iş günü normal fəaliyyətdə olması üçün lazım olan hədd ilə müəyyənləşir. Müəssisənin kassasına daxil olan pul vəsaitlərini növbəti iş günü təhvil verən müəssisələr üçün isə limit orta günlük mədaxildən çox olmamalıdır. Daimi pul mədaxili olmayan müəssisələr üçün isə limit orta günlük xərclərlər müəyyənləşir. Limitdən artıq bütün pul vəsaitləri təsdiq olunmuş ardıcılıqla, müəyyənləşdirilmiş müddətə banklardakı hesablarda saxlanılmalıdır.

Nağd pullar bankın gündüz (əməliyyat günü ərzində nağd pul və digər qiymətlilərin qəbulunu həyata keçirən mədaxil kassası) və axşam (əməliyyat günündən sonra nağd pul və digər qiymətlilərin qəbulunu həyata keçirən mədaxil kassası) kassalarına, inkassatorlara və növbəti addım olaraq banka təqdim olunmaq üçün müəssisələrin nəzdində vahid kassalara təhvil verilir. Nağd pulların təhvil verilməsinin vaxtı – vaxtında və bütövlükdə yerinə yetirilməsi bankın iqtisadçıları tərəfindən həyata keçirilir. Cari nəzarət iqtisadçıları tərəfindən kassa planı əsasında nəzarət cədvəli, bunun ardınca isə müəssisələrin kassa əməliyyatlarının aparılması Qaydalarına uyğun tələblərə riayət edilməsi əsasında aparılır. Əgər müəssisə, təşkilat və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər öz fəaliyyətləri zamanı kassa əməliyyatlarının aparılması haqqında qanuna müvafiq olaraq fəaliyyət göstəməzlərsə, o zaman onlardan qanunauyğun şəkildə maliyyə cavabdehliyi tələb olunur.

Nağd pul və digər qiymətlilərlə işləyən işçilərlə tam maddi məsuliyyət haqqında müqavilə bağlanmalıdır. Bankların rəhbərlikləri kassaların mühafizəsini təmin etmək üçün lazımı şərait yaratmalıdırlar. Nağd pul və digər qiymətlilərin

qorunması üçün məsul olan və qiymətli ilə işləyən şəxslər müvafiq möhürlər, plombirlər və adlı ştamplar ilə təchiz olunmalıdırlar.

Kassa əməliyyatlarını aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş, texniki tələblərə cavab verən və xüsusi təchiz edilmiş yer olan kassa qovşağına aşağıdakı sahələr aid edilir: pul saxlanana yer; anbarqabağı sahə; kassaların yerləşdiyi sahə; pulun sayılması üçün sahə.

Pul saxlanan yer aşağıdakı texniki tələblərə cavab verməlidir:

1. Oda davamlı dəmir seyflərlə təchiz olunmalı;
2. Yanğın və təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməli;
3. Yanğın və siqnalizasiya qurğuları ilə təchiz olunmalı;
4. 24 saat ərzində silahli mühafizə olunmalı (qeyri iş saatlarında elektron mühafizə sistemləri polis idarəsinin pultuna qoşulması istisna olmaqla);
5. Günün sonunda kassada pul saxlamayan kredit təşkilatı muzdu mühafizəçilər tərəfindən qoruna bilər;
6. Tavanı təcrid olunmalı;
7. Hündürlüyü döşəmədən daxili tavana qədər 2,7 metrdən az olmamalı;
8. Divarların qalınlığı 40 santimetrdən az olmamalı;
9. Döşəmənin qalınlığı 60 santimetrlik beton qatından ibarət olmalı, damı isə 75 kiloqram kvadrat metrlik yükə davam gətirməli;
10. Alt hissədə boşluq və ya zirzəmi olmamalı;
11. İki qapı ilə bağlanmalı: birinci qapı dəmir barmaqlıqdan hazırlanmalı, bir daxili kilidlə bağlanmalı, ikinci bayır qapı dəmirdən hazırlanmalı və iki kilidlə bağlanmalıdır.

Pul saxlanan yer üç açarla əməliyyat gününün əvvəlində açılmalıdır və əməliyyat gününün sonunda bağlanmalıdır. Bu açarlar aşağıdakı şəxslərdə olmalıdır (axşam kassasının saxlanğıcı istisna olmaqla):

- Birinci açar – kassanın müdirində (və ya kassa əməliyyatlarına məsul vəzifəli şəxsdə);
- İkinci açar – kredit təşkilatının rəhbərində (ümumi rəhbərliyə məsul vəzifəli şəxsdə);
- Üçüncü açar – kredit təşkilatının baş mühasibində (uçot işinə məsul olan vəzifəli şəxsdə).

Pul saxlanan yerdə olan nağd pulun və digər qiymətliyənlərin salamatlığına açarları olan şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Həmin məsul şəxslər müəyyən səbəblərə (xəstəlik, məzuniyyət, ezamiyyə və s.) görə işdə olmadıqda açarları onları əvəz edən şəxslərə müvafiq akt tərtib olunmaqla verilə bilər. Pul saxlanan yer əməliyyat gününün sonunda açarları olan şəxslərin möhürləri ilə möhürlənib mühafizə işçisinə müvafiq jurnalda imza etdirməklə təhvil verilməlidir. Bu zaman mühafizə işçisi onda olan möhürlərin nümunələrini pul saxlanan yerin bağlanması zamanı istifadə edilən möhürlərlər tutuşdurur. Bu jurnal isə kassa müdirində saxlanılır. Pul saxlanan yerin ehtiyat açarları olmalıdır. Ehtiyat açarları kəsəyə qoyulmalı və açarları olan şəxslərin möhürləri ilə möhürlənməli, rəsmi qaydada saxlanılmaq üçün Mərkəzi Banka və ya yaxınlıqda olan digər kredit təşkilatına təhvil verilməlidir.

Nağd pulu mədaxil etmək üçün kredit təşkilatlarında yaradılan gündüz mədaxil kassaları “nağd pulun mədaxili üçün elan”a əsasən həyata keçirilir. Gündüz mədaxil kassasına qəbul edilən nağd pul həmin əməliyyat gününün mühasibat balansında əks olunur. Elanlar nağd pulu təqdim edən tərəfindən mürəkkəbli və ya diyircəkli qələmlə doldurulur və bütün rekvizitlər üzrə yoxlanılmaq üçün kredit təşkilatlarında müştərilərin əməliyyatlarının aparılmasına məsul olan şəxsə təqdim olunur. Kassir nağd pulu qəbul etdikdən sonra “nağd pulun mədaxili üçün elan”da göstərilən məbləği qəbul etdiyi faktiki məbləğlə tutuşdurur. Məbləğlər uyğun gəldikdə, elanların order, qəbz və elan hissəsi kassir tərəfindən imzalanır, order hissəsi hesabdən çıxarış ilə birlikdə müştəriyə təqdim

edilməsi üçün məsul icraçıya verilir, qəbz hissəsi pulu təhvil verən şəxsə qaytarılır, elan hissəsi isə günün kassa sənədlərinə tikilmək üçün kassirdə qalır.

Əməliyyat günü qurtardıqdan sonra müştərilərdən nağd pulu qəbul etmək üçün zəruri hallarda kredit təşkilatlarında yaradılan axşam kassasının müvafiq işçiləri üzərində “axşam mədaxil kassası” sözləri yazılmış möhür və kassanın açarları ilə təchiz edilməlidir.

Axşam mədaxil kassasına qəbul edilən nağd pul növbəti iş günündə mühasibat balansında əks olunur. Axşam mədaxil kassasına nağd pul gündüz mədaxil kassasına nağd pulun mədaxili və rəsmiləşdirilməsi proseduruna uyğun surətdə qəbul olunur. Axşam mədaxil kassasının işçilərinin sayı iki nəfərdən (kassir və nəzarətçi – mühasib) az olmamalıdır.

Axşam mədaxil kassasına daxil olan pullar bu Qaydalara müvafiq surətdə formaləşdirilməlidir. Axşam mədaxil kassasına mədaxil olunan nağd pul, müvafiq sənədlər və möhürlər, mühafizə üçün pul saxlanan yerə qoyulur. Pul saxlanan yer mühafizəçinin iştirakı ilə kassirə və nəzarətçiyə məxsus olan iki açarla bağlanmalı, həmin şəxslərin möhürləri ilə möhürlənməlidir və pul saxlanan yer jurnalında imza etdirməklə mühafizəçiyə təhvil verilməlidir.

Əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün bankomatdan istifadə kredit təşkilatlarının müştərilərinin ödəniş kartlarını və fərdi identifikasiya nömrələrini tətbiq etməklə həyata keçirilir. Nağd pulun verilməsi əməliyyatları yerinə yetirildikdən sonra müştəriyə nömrələnmiş qəbz verilməlidir.

Bankomatların nağd pul ilə təmin olunması prosedurları kredit təşkilatlarının daxili qaydaları ilə təsdiq olunmalıdır. Banomatların nağd pulla yüklənməsi və boşaldılması inkassasiya qaydalarına müvafiq surətdə həyata keçirilir. Vaxtaşırı, ayda bir dəfədən az olmamaqla bankomat tam boşaldılır. İnkassator çıxarılmış kasetlərlə birlikdə bankomatın çap qurğusundan götürülmüş kağız lenti kassaya çatdırır. Kassir çıxarılmış kasetlərdəki nağd pulun qalığını bankomatın hesabındakı məbləğin qalığı ilə tutuşdurur və uçot məlumatları ilə üzləşdirir, fərq aşkar

edildikdə müvafiq akt tərtib olunur. Aktı kassa müdiri, inkassator, kassir və texniki işçi imzalayırlar. Akt tərtib olunarkən bankomatları idarəetmə sisteminin verdiyi məlumatdan və bankomatın əməliyyat jurnalından götürülmüş məlumatdan istifadə edilir, qalıqlardakı uyğunsuzluğun səbəbləri aydınlaşdırılır. Bankmatlara texniki xidmət onların istismarına dair sənəddə göstərilmiş qaydada həyata keçirilir. Texniki xidmət və köhnəlmiş materialların dəyişdirilməsi ilə əlaqədar əməliyyatları bankomatın işinin əməliyyat dövrünün başlanması ilə qurmatması arasında təyin olunmuş vaxtda həyata keçirilməlidir. Bankomatın seyfində yerləşdirilməsi modulların təmiri və bununla əlaqədar texniki xidmət bankomat tam boşaldıqdan sonra həyata keçirilməlidir. Bankomatın seyfində yerləşdirilmiş modulların təmiri və bununla əlaqədar texniki xidmət bankomat tam boşaldıqdan sonra həyata keçirilməlidir.

Kredit təşkilatlarının kassasında olan nağd pulun seçilməsi, sayılması və bağlanması üçün zəruri hallarda kredit təşkilatlarında yenidənsayma kassaları yaradılır. Yenidənsayma kassasının müvafiq işçiləri üzərində “yenidənsayma kassası” sözləri yazılmış möhürlə təchiz edilməlidir. Yenidənsayma kassasında işçilərin sayı iki nəfərdən az olmamalıdır (kassir və nəzarətçi). Nağd pul kredit təşkilatının kassasından yenidənsayma kassasının işçilərinə kitabda imza etdirməklə verilir. Yenidənsayma nəticəsində kənarlaşma aşkar edildikdə akt tərtib olunur və müvafiq tədbirlər görülür.

Qiyətlilərin inkassasiyasını həyata keçirmək üçün kredit təşkilatları tərəfindən inkassasiya xidməti yaradılır. İnkassasiya xidməti olmayan kredit təşkilatı qiymətlilərin inkassasiyasını həyata keçirmək üçün bu Qaydalarla müəyyən edilmiş texniki tələblərə cavab verən inkassasiya xidməti olan digər kredit təşkilatı ilə müqavilə bağlamaqla onların inkassasiya xidmətindən istifadə edə bilirlər. Qiyətlilərin inkassasiyası kredit təşkilatının daxili prosedur qaydaları və müştərilərlə bağlanmış müqavilələr əsasında təşkil edilir. Kredit təşkilatının daxili prosedur qaydalarında ən azı aşağıdakılar müəyyən edilməlidir:

- İnkassatorlar briqadasının təşkili;

- İnkassasiya zamanı qiymətlilərin qəbulu və təhvili qaydaları;
- Qiymətlilərin formalaşdırılması;
- Qiymətlilərin təhlükəsizliyinin təminatı;
- Qiymətlilərin inkassasiyasında məsuliyyət.

Müştərilərlə bağlanan müqavilənin şərtlərində ən azı aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulmalıdır:

- Qiymətlilərin inkassasiya qrafiki;
- İnkassasiya zamanı qiymətlilərin qəbulu və təhvil qaydaları;
- Xidmət haqqı;
- Tərəflərin məsuliyyəti.

Qiymətlilərin inkassasiyası kredit təşkilatının inkassasiya xidmətində yaradılan inkassator briqadası tərəfindən (iki inkassatordan az olmamaqla) həyata keçirilir. İnkassator briqadasının tərkibindən bir nəfər rəhbər təyin olunur.

İnkassatorlar və sürücü inkassatorlar fiziki cəhətdən sağlam olmalı, silahlardan istifadə etmək bacarığına malik olmalıdırlar. İnkassatorların və sürücülərin qanunverciliyə müvafiq olaraq sağlamlıq haqqında müvafiq tibbi arayışı olmalı və ən azı 3 ildən bir tibbi müayinədən keçməlidirlər.

Qiymətlilərin inkassasiyası zamanı inkassatorların müəyyən olunmuş marşrutdan və qrafikdən kənarlaşması, nəzərdə tutulmayan məntəqələrdə dayanması, habelə avtomaşında kənar şəxslərin və yüklərin daşınması qadağandır. Qiymətlilərin inkassasiyası zamanı nəqliyyat vasitəsi sıradan çıxarsa və ya inkassatorlardan biri xəsarət alarsa dərhal kredit təşkilatının rəhbərliyinə məlumat verilməli, xəsarət alan şəxsə ilkin yardım göstərilməli, qiymətlilərin mühafizəsi təşkil edilməli və qiymətlilərin təyinat yerinə çatdırılması üçün şəraitə uyğun olaraq qərar qəbul edilməlidir.

Qiymətlilərin inkassasiya xidməti üçün aşağıdakı sahələr olmalıdır:

- Xidməti silahların və döyüş sursatların saxlanması üçün müvafiq qaydada təchiz olunmuş otaq;

- Silahların güllə ilə doldurulması və boşaldılması üçün xüsusi təchiz olunmuş sahə;
- İnkassatorların fiziki hazırlıqlarının və professional biliklərinin artırılması, onların təlimatlandırılması və istirahət etmələri üçün otaq.

Qiymətliyərin inkassasiyasını həyata keçirən inkassator briqadası aşağıdakı minimum texniki vasitələr ilə təchiz olunmalıdır:

- Zirehli nəqliyyat;
- Mobil telefon və ya radiostansiya;
- Xüsusi geyim və zirehli gödəkcə.

Qiymətliyərin inkassasiyasını həyata keçirən inkassasiya briqadası qanunvericiliyə uyğun olaraq xidməti silah və döyüş sursatları ilə təmin edilməli və ya silahli mühafizə olunmalıdırlar.

FƏSİL III. Müasir dövrdə pul siyasətinin perspektivləri.

3.1. Pul kütləsinin tənzimlənməsi.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında azad bazar nə qədər önəmli rol oynayırsa, onun tənzimlənməsi də bir o qədər böyük əhəmiyyətə sahibdir. Azad bazar öz – özlüyündə müəyyən inkişaf səviyyəsini çata bilər, lakin bu inkişaf prosesi idarəedilmədikdə iqtisadiyyat üçün böyük fəlakətlər, böhranlar yarada bilər.

Pul təklifi iqtisadiyyatda dövr edən (iqtisadiyyatda əmtəələrin və xidmətlərin və s. alınması satılması üçün lazım olan) pul kütləsinin həcmi kimi xarakterizə olunur. Pul kütləsi dedikdə, tədavi prosesində olan pul nişanlarının cəmi başa düşülür. Yəni pul kütləsi dövriyyəyə buraxılmış kağız pul nişanları, metal sikkələr və banklarda cari hesablarda olan vəsaitlərdir. Məlum olduğu kimi dövriyyədə olan pulun həcmi davamlı olaraq eyni səviyyədə qalmır. Bir başqa formada ifadə etsək pul təklifi öz – özünə həcm və strukturunu dəyişə bilən yaranma və yox etmə mexanizminə malikdir. Pul kütləsi və onun strukturunu izah etmək üçün iqtisadiyyatda dövr edən pul vəsaitlərinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Pul iki əsas xüsusiyyəti – yüksək likvidlik və dəyər funksiyası ödəmə vasitələrinin hər bir konkret formalarında eyni səviyyədə saxlanılmır. Nağd pul və tələb olunana dək vəsaitlər əmanət depozitlərinə nisbətə daha likviddir. Lakin birinciyə nisbətə ikinci daha çox gəlir gətirməklə mənfəətlidir. Likvidlik anlayışı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müxtəlif cür izah edilir. Məsələn maliyyə ədəbiyyatlarında likvidlik aktivlərin daha tez müddətdə pula çevrilmə qabiliyyəti kimi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda likvidlik əmsalları aktivlərin öhdəlikləri ödəmək qabiliyyəti kimi hesablanır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun təklif etdiyi qruplaşmaya uyğun olaraq bir çox öhdəliklərdə pul aqreqatları hesablanır. Bu məlumatlar həm Mərkəzi Bankın hər ay nəşr etdirdiyi bank statistik bülletenində və eyni zamanda Beynəlxalq Valyuta Fondunun International Financial statistics bülletenində verilir.

Adətən aqreqatlar 4 qrupa bölünür:

- M0 – nağd pullar bank sistemindən kənar əhalinin və müəssisələrin əlində olan pullar;
- M1 – nağd pul və komməriya banklarında olan tələb olunanandək depozitlər;

- M2- M1+ kommersiya banklarında olan orta müddətli depozitlər;
- M3- M2+ kommersiya banklarında olan uzunmüddətli əmanətlər.

Müxtəlif ölkələrdə pul aqreqatları iqtisadi təhlil və ölkənin Mərkəzi Bankının pul təklifini tənzimlənməsindəki yanaşmasına görə fərqlənir.

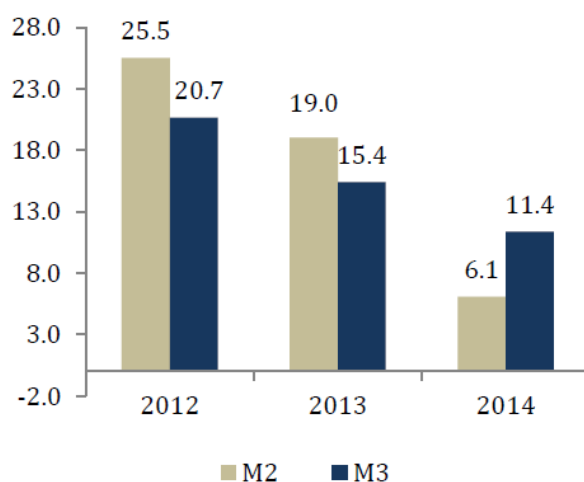
Tənzimləmə dedikdə, inzibati qərarlarla qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmur. Dövlət makro səviyyədə tələbi tənzimləməklə bazarda qiymətlərin arzu edilən səviyyədə dəyişməsinə çalışır. Burada söhbət dövlətin yürütdüyü pul – kredit siyasətindən gedir. Dövlət məhz düzgün qurulan pul – kredit siyasəti hesabına iqtisadi inkişaf üçün əlverişli maliyyə təminatı yaradır.

Mərkəzi banklar tərəfindən monetar siyasətin həyata keçirilməsində pul kütləsinin dinamikası və strukturunun təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hal – hazırda Azərbaycan Respublikası statistik hesablamalarında M2 aqreqatı nağd pul və milli valyutada olan hesablaşma hesabı cari və depozit hesablarının qalığı göstəricisindən istifadə olunur. Daha qısa desək M0 + milli valyutada olan bütün depozitlər (dövlət idarəetmə oqranlarının depozitləri istisna olmaqla) kimi hesablanır. Bundan başqa həm də M3 geniş pul kütləsi də hesablanır. M3 – M2 + xarici valyutada olan depozitlər də əlavə olunur. Bu məlumatlar hər ay Mərkəzi Bank tərəfindən bank statistik bülletenində verilir.

2014-cü ildə geniş pul kütləsi iqtisadiyyatın tələbatına və inflyasiyaya adekvat olaraq dəyişmiş, onun strukturunda yaxşılaşma prosesi davam etmişdir.

İl ərzində manatla geniş pul kütləsi (M2) 6.1% artaraq 17436 mln. manata çatmışdır. Bank sisteminin pul yaratma qabiliyyətini ifadə edən pul multiplikatorunun dövr ərzində artıma meyilli olması (ilin əvvəlinə nəzərən 7% artım) qeyri-nağd pul kütləsinin həcmnin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Şəkil 2. Pul kütləsinin dəyişməsi, %-lə

Mənbə: AMB

Hesabat ilində manatla pul bazasında 0.9% azalma müşahidə olunmuşdur.

Ötən il geniş pul kütləsi (M3) 11.4% artaraq 01.01.2015-cı il tarixinə 21566.4 mln. manata çatmışdır.

Cədvəl 1. Pul aqreqləri, mln. manat

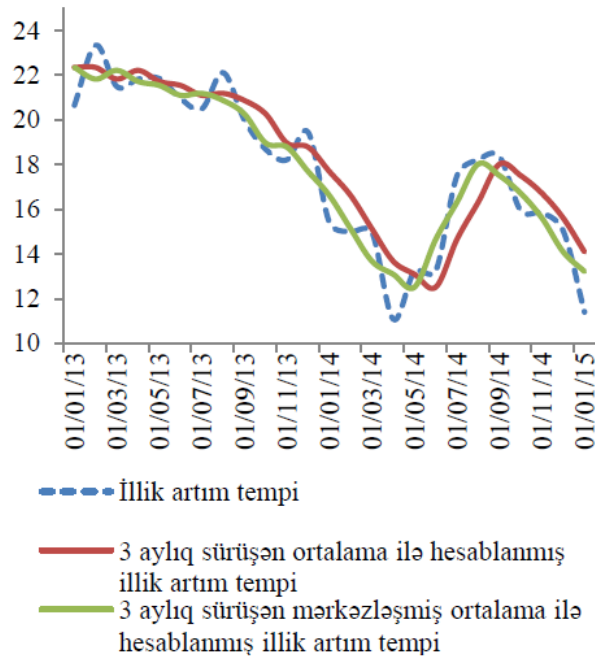
	01.0 1.12	01.01. 2013	01.01. 2014	01.01. 2015
M0 (Nağd pul)	715 8.4	9256.6	10458. 7	10152. 5
M1 (Nağd pul, tələb olunanadək əmanət və depozitlər)	879 6.3	11107. 9	12736. 9	12830. 4
M2 (Nağd pul, tələb olunanadək, müddətli əmanət və depozitlər, manatla)	109 97.4	13806. 4	16434. 8	17435. 8
M3 (Nağd pul, tələb olunanadək, müddətli əmanət və depozitlər, manat və xarici)	139 03.4	16775. 3	19359. 8	21566. 4

valyuta)

Mənbə: AMB

Xarici valyutada depozitlərin cəmi əmanət və depozitlərdə xüsusi çəkisi dövrün sonuna 36.2% təşkil etmişdir. Xarici valyutada əmanət və depozitlərin M3 pul kütləsində payı isə dövrün sonuna 19.2% olmuşdur.

Şəkil3.M3 pul aqreqatının dinamikası, %

Mənbə: AMB

İl ərzində manatla nağdsız pul kütləsi 21.9% artmışdır ki, bu da nağdsız ödəniş infrastrukturundan istifadə səviyyəsinin artdığını göstərir.

Bundan başqa sair aktivlərlə sair passivlərin fərqi ΔP ilə işarə etsək onda bərabərlik aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$VH+QK+KBK+XDÖ+\Delta P = DNP+KBD$$

Bərabərliyin sol tərəfi pul bazasının necə yaranmasını göstərir. Öz aktivlərini artıraraq Mərkəzi Bank pul yaradır və onu məhv edir.

Mərkəzi Bankın pul miqdarını tənzim etmək üçün imkanları onun aktivlərinin xarici (tədiyyə balansının vəziyyətini müəyyən edən – valyuta ehtiyatları) aktivlərdən və daxili (dövlətin həyata keçirdiyi pul siyasətindən asılı olaraq – dövlətə və kommersiya banklarına kreditlər) aktivlərdən asılıdır. Əgər siyasətin məqsədləri uyğun gəlmirsə, onda Mərkəzi Bank sterilizasiya həyata keçirir, əlavə pul vəsaitlərini dövriyyədən çıxarır.

Tənliyin sağ tərəfi göstərir ki, hər bir an etibarilə pul bazası dövriyyədə olan nağd pul və Mərkəzi Bankda kommersiya banklarının ehtiyatları olaraq iki yerə bölünür.

Pul bazasının pul kütləsinə artırıcı təsirini müəyyənləşdirmək üçün pul multiplikatorunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Pul multiplikatoru $=M2$ Pul bazası kimi hesablanır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, 1 vahid pul bazasının artması nə qədər pul kütləsi artımına səbəb olur.

Məlum olduğu kimi Mərkəzi Bankın emissiya etdiyi banknotlar sonradan iki istiqamətdə istifadə edilir:

- 1) Bir hissə ev təsərrüfatının kassasına daxil olur;
- 2) Digər hissə kommersiya bankına depozit kimi daxil olur.

Müddətsiz əmanətlərin olması əmanətçiyə imkan verir ki, öz məsrəflərini çek vasitəsilə ödəsin. Nəticədə banknotların oynayacağı rolu çəklər oynayır.

Kommersiya banklarına depozit kimi daxil olmuş vəsaitləri banklar kredit kimi yerləşdirə bilirlər və bu zaman dövriyyədə olan vəsaitlərin miqdarı artır. Kreditlər qaytarıldığı zaman isə bu miqdar azalır. Beləliklə, kommersiya bankları da pul yaradıb ləğv edə bilirlər.

Bank qanunvericiliyinə görə hər bir bank cəlb etdiyi depozitlərə mütənasib olaraq – müəyyən faiz miqdarında Mərkəzi Bankda məcburi ehtiyat norması kimi saxlamalıdır. Əgər bankda faktiki ehtiyatlar məcburi ehtiyat normasından çoxdursa banklar həmin vəsaiti kredit verə bilər. Buna görə də hər bir bank artıq vəsaitlərinə uyğun olaraq kredit verə bilər və nəticədə pul təklifini artırabilir. Ümumi olaraq iqtisadiyyatda pul təklifi (D) əlavə ehtiyatların (E) pul multiplikatoruna (m) hasili qədər artacaqdır.

$$D = E * m$$

Bank multiplikatoru bir əmsaldır və bu əmsal hər əlavə ehtiyat manatların pul kütləsinin nə qədər artacağını göstərir. Bank multiplikatorunun formulası aşağıdakı kimidir:

$$M = 1/r$$

Burada r – məcburi ehtiyat normasıdır.

Mərkəzi Bankdan fərqli olaraq kommersiya banklarının pul yaratmaq qabiliyyətləri məhduddur. Kommersiya banklarında tələb olunanadək vəsaitləri yerləşdirən vətəndaş istənilən vaxt öz vəsaitini bankdan tələb edə bilər. Buna görə müflis olmamağa görə banklar müəyyən miqdar nağd vəsait saxlamalıdır.

Aşağıdakı təhlilə nəzər yetirək:

Cədvəl 2. Pulun yaranma modeli.

Mərkəzi Bankın balansı		Kommersiya bankının balansı		İctimai balans	
Aktiv	Passiv	Aktiv	Passiv	Aktiv	Passiv
H	CM	RR	D	CM	K
	RR	ER		D	H
	ER	K			
Cəmi	Cəmi	Cəmi	Cəmi	Cəmi	Cəmi

H – pul bazası;

RR – minimum ehtiyatlar;

ER – əlavə ehtiyatlar;

K – kommersiya banklarının krediti;

D – müddətsiz depozitlər;

CM – dövriyyədə olan nağd pul.

Mərkəzi Bank əhalidən və dövlətdən aktivləri almaqla onlarla banknotlarla hesablaşır. Bunlardan biri əhalinin aktivini CM formalaşdırır digəri isə kommersiya banklarına depozit kimi daxil olur və onların aktivini təşkil edir (RR+ER). Depozitlər əhali üçün aktiv olduğu kimi kommersiya banklarının passivini təşkil edir. Kredit isə banklar üçün aktiv, əhali üçün isə passivdir.

Bank sistemində pulun yaranma prosesi aşağıdakı tənlikdə əks olunmuşdur:

$$H = CM + RR + ER; K = D - RR - ER$$

Burada $RRD = \alpha$ – minimum ehtiyatların normativi

$ERD = \beta$ – kommersiya banklarının kassa qalığı əmsalı

$CMK = \gamma$ (qamma) nağd pulun ümumkommersiya banklarının kreditlərində xüsusi çəkisidir.

H – in qarşısındakı vurğu depozit multiplikatoru adlanır. Bu göstərici pul bazasının artması nəticəsində kommersiya banklarında depozitlərin nə qədər artacağını göstərir.

Bu sistemdən həmçinin kredit multiplikatorunu da tapmaq mümkündür. Bunun vasitəsi ilə isə pul bazasının artması nəticəsində kommersiya banklarının təqdim etdikləri kreditlərin həcmninə nə qədər artmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Pul kimi M1 aqreqatını nəzərdə tutsaq onda pul multiplikatorunu da buradan tapmaq mümkündür:

$$M = CM + D$$

$$\text{Buradan da } CM = \gamma K + D$$

Nəticə olaraq verilmiş pul bazası (buraxılmış banknotların miqdarı) əsasında ölkədəki pul kütləsinin həcmi $\alpha \beta \gamma$ parametrlərindən asılıdır.

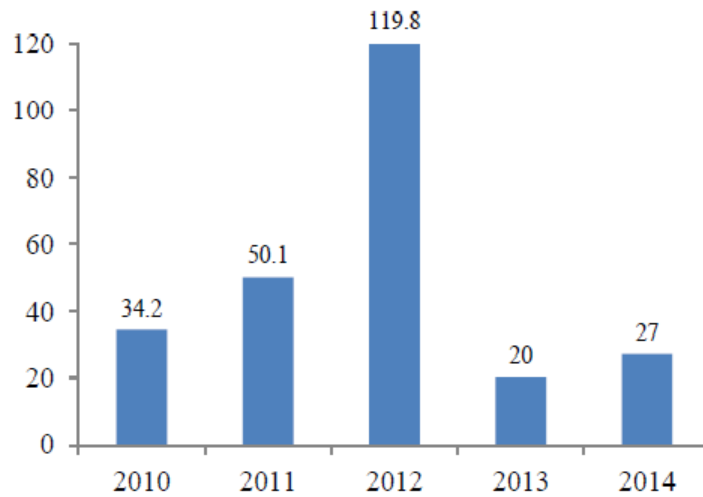
Ümumi olaraq qeyd etmək olar ki, pul kütləsinin tənzimlənməsinin aşağıdakı alətlərdən istifadə edilir:

- Dünya praktikasında ən əsas alət kimi açıq bazarda əməliyyatları qeyd etmək olar.
- Deviz əməliyyatları. Mərkəzi Bank tərəfindən xarici valyutaların alınması və bunlarda dövriyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi
- Depozit əməliyyatları. Mərkəzi Bank sərbəst pul vəsaitlərini depozit əməliyyatları vasitəsilə cəlb edir və milli valyutanın dəyərdən düşməsinə və eyni zamanda inflyasiya prosesinə nəzarət etmiş olur.
- Uçot dərəcəsi vasitəsilə bankların kredit üzrə faizlərinə təsir edir.
- Məcbur ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi vasitəsilə pul vəsaitlərinin dondurulmasına və ya əksinə dövriyyəyə buraxılmasına imkan yaradır.

Pul kütləsinin həcminə əsir edən amillərdən ən mühümü rəsmi uçot dərəcəsinin həcmidir. Müasir dövrdə Mərkəzi Bank digər özəl banklarına kredit verilməsi sahəsində restriktiv siyasət həyata keçirdiyindən bu alətin təsir gücü o qədər də güclü deyildir. Ancaq bunu Mərkəzi Bankın istiqrazlarının uçot dərəcəsi kimi tənzimləmə aləti hesab etmək olar. Bu baxımdan yanaşsaq Mərkəzi Bankın rəsmi uçot dərəcəsi dedikdə, Mərkəzi Bankın istiqrazlarının vaxtı çatdıqda özəl banklardan alışına sərf etdiyi vəsait başa düşülür. Bu eyni zamanda digər istiqrazların alış və satışı üçün də orientr rolunu oynayır. Deməli, bu yolla Mərkəzi Bank pul bazarının keyfiyyət parametrlərinə təsir edir, yəni Mərkəzi Bank rəsmi uçot dərəcəsinə dəyişməklə istiqrazlar vasitəsilə investisiyaların dəyərinin aşağı və

ya yuxarı olmasını tənzimləyir. Bu da öz növbəsində həm istiqrazların və həm də eyni zamanda digər qiymətli kağızlara olan tələb və təklifə təsir edir. Beləliklə qeyd etmək olar ki, Mərkəzi Bank uçot siyasəti həyata keçirməklə bilavasitə kredit institutlarının likvidliyinə və bununla da dolayısıyla ölkənin iqtisadiyyatına təsir edir.

Şəkil 4. Dövriyyədə olan qısamüddətli notların həcmi, mln. manatla

Mənbə: AMB

Hesabat dövrünün sonuna dövriyyədə olan notların həcmi 27 mln. manat təşkil etmişdir. Son hərracda notlar üzrə orta gəlirlik 0.91%, ilin əvvəlində isə 1.07% təşkil etmişdir.

Açıq bazarda əməliyyatların aparılması da pul kütləsinə təsir edən amillərdən biridir. Məlum olduğu kimi Mərkəzi Bank notlar və istiqrazları bazara təqdim etməklə bankların resurslarına təsir edir. Yəni əgər banklar Mərkəzi Bankın təklif etdiyi qiymətli kağızları alırsa deməli müştərilərə kredit vermək imkanlarını məhdudlaşdırırlar. Bu tənzimləmə metodu inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vasitə ilə pul kütləsinin dövriyyədə həcmi azalır və eyni zamanda borc kapitalının faizi eyni münasibətdə artır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz metodlardan fərqli olaraq ehtiyat normasının tətbiqinin üstün və çatışmayan tərəfləri vardır. Bu metod daha çox inzibati tənzimləmə vasitəsi hesab olunur və birbaşa təsir imkanlarına malikdir. Belə olduğu halda bankların kredit vermək imkanları azalır və eyni zamanda banklar daha çox kredit tarixi olan ənənəvi müştərilərə üstünlük verirlər. Kiçik və orta sahibkarlar banklar tərəfindən daha çox imtinalar almış olurlar.

Pul kütləsinin tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış metodlarından biri də Mərkəzi Bank tərəfindən deviz əməliyyatlarının aparılmasıdır. Xarici ticarət dövriyyəsi və ölkə daxilində devizə olan tələbatın səviyyəsi və asılı olaraq xarici valyutaların sterilizasiyası və ya tam əksinə dövriyyəyə SDV (Sərbəst Dönərli Valyuta) – buraxılması prosesi həyata keçirilir. Bu proses həm də dollarlaşmanın qarşısının alınmasında da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əhalinin pula olan tələbi sonsuzdur deyə fikirlər mövcuddur. Belə fikirləşən insanlar adətən əllərində olan pula avtomobil, ev və s. maddi nemətlər almalarını düşünürlər. Beləliklə, daha çox maddi nemətlər əldə etmək və bunun üçün daha çox gəlir qazanmaq pula olan ələbi sərhədsiz edir.

Makroiqtisadiyyatda pula olan tələb dedikdə, iqtisadi subyektlərin sərəncamında müəyyən miqdar ödəmə vasitəsinin (kassada) olması arzusu başa düşülür. Dəqiq pula olan tələbatın müəyyənləşdirilməsi Mərkəzi Bank üçün çox vacibdir. Bu hər hansı bir tikinti təşkilatının yeni evlərə olan tələbatı öyrənməsi kimi müqayisə edilə bilər. Pulun əldə saxlanması onun sahibini gəlir qazanmaqdan azad edir. Yəni pulun sahibi əgər pulu başqa gəlir gətirən əmlaka yatırırsa burada faiz kimi və s. müəyyən gəlir əldə edə bilərdi. Başqa cür desək, pulun kassada nağd olaraq saxlanması alternativ xərclərə başa gəlir.

Əgər iqtisadiyyatda pul təklifi xaricdən müəyyənləşirsə, onda pul bazarında tarazlıq ya yüksək faiz səviyyəsi ilə aşağı səviyyəli milli gəlir üçün ya da aşağı faiz səviyyəsi ilə yüksək milli gəlir səviyyəsi üçün əldə edilə bilər. Çünki iqtisadiyyatda milli gəlir səviyyəsi artdıqca əməliyyat və ehtiyat məqsədi ilə pula

olan tələb də artacaqdır. Bu zaman pul təklifi sabit olduğundan əməliyyat üçün lazım olan nağd pullar şəxslərin möhtəkirlik məqsədi ilə əllərində saxladığı nağd pullar vasitəsilə qarşılanacaqdır. Şəxslərin də möhtəkirlik məqsədi ilə əllərində tutduqları puldan əl çəkmələri üçün faiz səviyyəsinin yüksəlməsi məcburidir.

Ölkədə pul kütləsinin tənzimlənməsi və dövlətin maliyyə - pul sisteminin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur.

1. Pul tədavülünün normallaşdırılması;
2. Ölkədaxilində qarşılıqlı ödəmələrin “bağlanması”;
3. Mərkəzdə və yerlərdə səmərəli, dayanıqlı fəaliyyət göstərən kredit-hesablaşma bazasının yaradılması;
4. İqtisadiyyatın monetarizasiyası;
5. Maliyyə-pul tədavülü vasitəsilə barterin sıxışdırılması;
6. Kapitalın dövrüyyəsinin normallaşdırılması və iqtisadiyyatda pul dövrüyyəsinin sürətinin ləngidilməsi;
7. ARBM-nin pul kütləsinə dövrüyyə tələbatının ödənilməsi;
8. Pul kütləsinin və kredit qoyuluşlarının tətbiqi sinxronluğunun əldə edilməsi;
9. Pul ötürmə sistemi mexanizminin yenidən tənzimlənməsi;
10. Pul və kredit sahəsində nəzəri işləmələrin fəallaşdırılması, bank sisteminin müasir elmi alətlər əsasında qurulması;
11. İqtisadiyyatın real sektoruna dövlət investitsiyaların artırılması;
12. İqtisadi cinayətkarlıqla mübarizənin sərtləşdirilməsi;
13. Siyasi sabitliyin əldə edilməsi;
14. Veksel tədavülünün inkişafı, bank sisteminin gələcək təkamülünün qiymətli kağızlar və fond bazarlarının stimullaşdırılması.

Azərbaycan respublikasında son illər həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət və geniş miqyaslı islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın dinamik inkişafına o cümlədən makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş bütün sahələrə investisiya

qoyuluşu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, əhalinin yaşayış tərzini yaxşılaşmış, manatın xarici dövrəli valyutalara nisbətən məzənnəsinin sabitliyi təmin edilmişdir. Məlum olduğu kimi dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında dövrüyyəyə buraxılmış milli valyutanın məzənnəsi həmin dövrdə baş verən hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi böhranın təsiri nəticəsində qısa müddət ərzində aşağı düşmüş və ölkədə yüksək qiymətlər miqyası formalaşmışdır. İqtisadiyyatda sürətli artımı və inkişaf potensialı Azərbaycan Respublikasının dövlət atributu olan milli valyutanın – manatın məzənnəsinin dünyanın aparıcı valyutalarının mübadilə məzənnələrinə uyğun səviyyədə formalaşması üçün əlverişli şəraitin yarandığı nəzərə alaraq və milli pul nişanlarının dizaynını, mühafizəsini, nominal strukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, pul nişanlarında milli və tarixçilik ənənələrini daha qabarıq ifadə etmək, ölkədə pul dövrüyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, məzənnə və qiymətlər miqyasını optimallaşdırmaq, manatın funksiyalarının daha səmərəli yerinə yetirilməsini təmin etmək, uçot və hesablaşma sistemini sadələşdirmək və dövlət xərclərinə qənaət etmək məqsədi pulun denominasiyası haqqında qanun qəbul edilmişdir. (7 fevral 2005-ci il).

Denominasiya dedikdə puldan sıfırların silinməsi başa düşülür. 2006-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycanda milli valyutanın manatın denominasiyası həyata keçirilməyə başladı. Yeni manata keçid zamanı 1 yeni manat 5000 köhnə manata bərabər tutulur. 2006-cı il yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək köhnə nümunəli pul nişanları qanuni ödəniş vasitəsi kimi dövrüyyədə yeni pul nişanları ilə yanaşı hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsində, hesablara daxil edilməsində və pul köçürmələri üçün qəbul edilir, habelə banklar tərəfindən məhdudiyyətsiz olaraq dəyişdirilir. 2007-ci il yanvarın 10-dən etibarən isə, köhnə pul nişanları məbləğindən asılı olmayaraq ARMB və onun qurumları tərəfindən məhdudiyyətsiz və müddətsiz olaraq dəyişdirildi.

Denominasiyanın müsbət cəhətləri aşağıdakılardır:

- Hesablaşmaları asanlaşdırır və vaxta qənaət olunmasına imkan verir.

- Pulun keyfiyyət tərəfdən təkmilləşdirilməsi əlavə xərclərin azalmasına imkan verir.
- Ciddi makroiqtisadi effektivə kömək edir.
- Valyutalar üzrə hesablaşmalar ləğv olunaraq, vacib resurs cəmiyyət vaxtına qənaət olunacaq.
- Xarici valyutanın (məsələn: dolların) mövqeyinin həm ictimai şüurda, həm də şüuraltında zəifləməsinə səbəb olacaq ki, bu da manat haqqında yüksək imicin formalaşmasına kömək edir.
- Pulun təkmilləşdirilməsi saxtalaşdırılmasının qarşısını almağa kömək edir.

Pul – kredit siyasətinin başlıca vəzifəsi qiymətlərin sabitliyini və iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdir. Bu baxımdan uzun illər, tədqiqatçıların öyrənməyə çalışdıqları əsas məsələ tədaviyədəki pul ilə qiymətlər arasındakı əlaqə olub. Yekunda əsas nəzəriyyələrin orta xəttində bu fikir dayandı ki, makroiqtisadi səviyyədə qiymətlər birbaşa pul kütləsi ilə əlaqəlidir.

Nəzəri fikirlərin əsas müddəalarını ümumiləşdirərək demək olar ki, pul – kredit siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin pul kütləsini tənzimləməklə, ona müdaxilələr etməklə makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin sabitliyinə çalışması təşkil edir. Bununla bərabər fiskal (büdcə - vergi) siyasətə nisbətən pul – kredit siyasətinin iqtisadiyyata təsiri daha operativdir ki, bu baxımdan makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin tənzimlənməsində pul – kredit siyasətinin əsas vasitə kimi seçilməsi zəruridir. Pul – kredit siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatda borc faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi investisiyaların stimullaşdırılması, iqtisadi tənəzzüllərə qarşı mübarizə baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlət pul – kredit siyasətinin əhəmiyyətini artırmaq məqsədilə həmçinin valyuta rejimi, valyuta tənzimlənməsini də həyata keçirir və s.

Azərbaycanda bütün bu işləri, yəni pul – kredit siyasətini Mərkəzi Bank həyata keçirir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən hər il oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Mərkəzi Bank növbəti il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas

istiqlamətlərini prezidentə təqdim edir, dekabrın 31-dək isə ictimaiyyətə açıqlayır. Bu zaman Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunları və qarşıdakı il üçün pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. Bu məqsədlə hər il Mərkəzi Bank “Pul siyasətinin əsas istiqamətləri” adlı sənəd hazırlayır.

Bu sənəddə qanunvericilikdə Mərkəzi Bankın qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, pul siyasətinin ötən il ərzində yerinə yetirilməsi vəziyyəti, növbəti il üçün pul siyasəti üzrə hədəflər və bu hədəflərə nail olmaq yolları öz əksini tapır.

“Pul siyasətinin istiqamətləri” ona görə hər il hazırlanır ki, o iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərlə uyğunlaşdırılır. Burada həm dövlətin marağı, həm də biznes mühiti nəzərə alınır. İqtisadiyyatda sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi, məsələn son maliyyə böhranı şəraitində Mərkəzi Bank daha qısa müddətlərə pul siyasəti işləyə bilər.

Tədqiqatçıların fikrincə, pul – kredit siyasəti geniş və dar mənada nəzərdən keçirilməlidir. Geniş mənada o inflyasiya və işsizliklə mübarizə, pul kütləsinin tənzimlənməsidir. Mərkəzi Bank valyuta kursunun tənzimlənməsində də bazar əməliyyatından istifadə edir. Bunun üçün onun zəruri valyuta ehtiyatına malik olması lazımdır. Əgər xarici valyutanın təklifi artırsa, bu milli valyutanın möhkəmlənməsi, milli valyutanın möhkəmlənməsi isə ölkənin ixrac potensialına mənfi təsir ilə nəticələnir. Beləolanda, Mərkəzi Bank valyuta alışıni həyata keçirərək bazardakı nisbəti birincinin xeyrinə dəyişməyə çalışır.

Əks proses baş verdikdə, yeni xarici valyutanın təklifi azaldıqda milli valyutanın ucuzlaşması, bununla da ölkədə maliyyə sabitliyinin pozulması, əhalinin real gəlirlərinin azalması, inflyasiya təhlükəsi meydana gəlir. Buna görə də Mərkəzi Bank bazara xarici valyuta çıxarmağa başlayır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi və çoxsaylı iqtisadçı alimlərin yekdilliklə qəbul etdiyi belə bir rəy mövcuddur ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın ümumi

vəziyyəti yüksək səviyyədə pul – kredit siyasətinin vəziyyətindən asılıdır. Pul – kredit sferasının mövcud vəziyyətini isə pul bazarı, pula məcmu tələb, məcmu pul təklifi, kredit bazarı, valyuta bazarı və digər bu kimi amillər səciyyələndirir. Bu baxımdan hökumətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutan və pul – kredit tənzimlənməsinin əsas təminedicisi olan Mərkəzi Bankın qarşısında duran əsas vəzifə bu parametrləri iqtisadi inkişafın davamlılığı və makroiqtisadi sabitlik baxımından yol verilən səviyyədə saxlamaq və tənzimləməkdir.

3.2. Pul bazarının təkmilləşdirilməsində Mərkəzi bankın rolu

Fond təklif və tələbi arasındakı axınları nizamlayan qurumlar, axını saxlayan maliyyə alətləri və bunları nizamlayan hüquqi və idari qaydaların mövcud olduğu və maliyyə alətlərinin birbaşa və ya dolayı olaraq, fond transfer əməliyyatlarının reallaşdığı bazarlara “Maliyyə bazarları” adı verilmiş və maliyyə bazarları tərkibinə pul və kapital bazarları daxildir.

Müddətindən asılı olaraq maliyyə bazarı pul bazarı və sərmayə bazarı kimi iki yerə bölünür.

Sərmayə bazarı uzunmüddətli fond təklifləri ilə uzun müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Burada uzunmüddətli fondlar satılır və alınır. Uzunmüddətli fondlar sonradan hüquqi şəxslərin amortizasiya ayırmaları və mənfəətləri hesabına ödənilir.

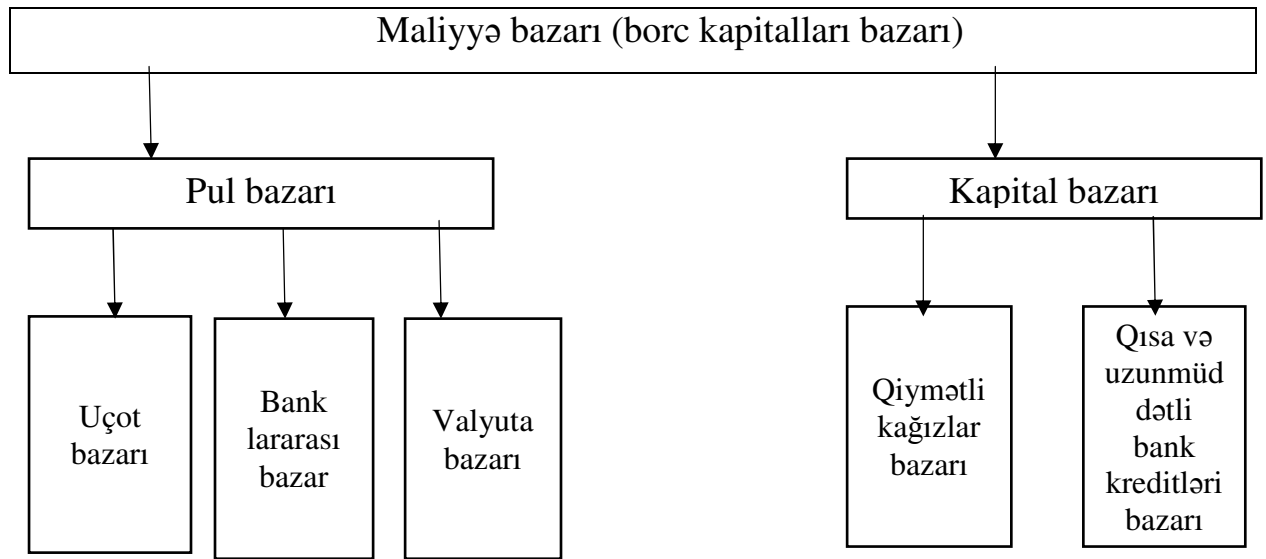
Qısa fond təklifləri ilə qısa müddətə olan fond tələblərinin bir araya gəlmiş bazarlara “pul bazarları” (money markets) deyilir.

Yəni, pul bazarı - elə pul vasitələri bazarıdır ki, burada pula tələb və pulun təklifinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində pulun miqdarının müvazinət kəmiyyəti və müvazinət faiz dərəcəsi müəyyənləşir. Diqqət edilməsi lazım gələn ən önəmli nöqtə, bu bazarın qısamüddətli fondlardan təşkil edilməsidir.

Banklar pul bazarlarında fəaliyyət göstərən ən önəmli qurumlardır. Kommersiya banklarının mənbələrini təşkil edən əmanətlər qısamüddətli olduğu üçün bankların satdıqları fondlar da (kreditlər) qısamüddətli olmaqdadır. Pul bazarı alətləri sırasına hökumətlərin ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi maliyyə fondları, bankların ixrac etdiyi depozit sertifikatları, repo razılaşmaları aid edilə bilər.

Pul bazarı pul bazarına və kapital bazarına bölünür. Pul bazarı məfhumu altında qısamüddətli (bir ilə qədər) kredit əməliyyatları bazarı başa düşülür. Pul bazarı öz növbəsində uçot, banklararası və valyuta bazarlarına bölünür. Aşağıdakı şəkildə Maliyyə bazarının strukturunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

Sxem 3. Maliyyə bazarının strukturu

Uçot bazarına əsas aləti xəzinədarlıq və kommersiya vekselləri, qısamüddətli öhdəliklərin (qiymətli kağızlar) digər növləri olan bazalar aiddir.

Banklararası bazar – borc kapitalları bazarının bir hissəsidir, burada kredit müəssisələrinin müvəqqəti azad pul resursları cəlb olunur və bankların öz aralarında əsasən banklararası depozit formasında qısa müddətə yerləşdirilir.

Valyuta bazarları müxtəlif ölkələrin pul öhdəliklərinin ödənilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq tədiyyə dövriyyələrinin ödənilməsinə xidmət edir. Burada ümumi tələb və təklif əsasında valyuta alışı və satışı baş verir (bütün ölkələr üçün ümumi tədiyyə vasitəsi olmadığından).

Orta və uzunmüddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazara “kapital bazarları” adı verilir. Başqa sözlə, kapital bazarı orta və uzunmüddətli kreditləri, həmçinin səhmlər və istiqrazları ehtiva edir. Kapital bazarını pul bazarından ayıran əsas xüsusiyyət orta və uzunmüddətli (bir ildən çox olmaq şərti ilə) fondlardan meydana gəlməsi və bu fondların şirkətlərin vəziyyətlərinin digər bir ifadə ilə sabit sərmayə ehtiyaclarının qarşılınmasında istifadəsidir. Qaynaqlar pul bazarındakı kimi yığım olub, alətləri isə aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır. Bu bazarlardakı əməliyyatlarda müddət uzun, risk və faiz nisbətləri də aşağıdır. O, qiymətli kağızlar bazarına (orta və uzunmüddətli) və orta və uzunmüddətli bank

kreditləri bazarına bölünür. Qısamüddətli tələbatlarının təmin olunması üçün yüksək likvidlikli vəsaitlərinin realizə olunduğu pul bazarından fərqli olaraq kapital bazarında maliyyə resurslarına olan uzunmüddətli tələbatlar ödənilir.

Pul bazarında qaynaqlar müddətli və müddətsiz əmanət, kapital bazarlarında isə davamlılıq təklif edən yığımlardır. Pul bazarının başlıca xüsusiyyəti bu bazarların qısamüddətli fondlardan təşkil olunmasıdır. Pul bazarında saxlanan fondlar kreditlərdir və bu kreditlər daha çox şirkətlərin dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Pul bazarı mexanizminin (bunun mühüm elementləri pula tələb və onun təklifidir) fəaliyyət göstərməsi iqtisadiyyatın pul sisteminin vəziyyətində özünü göstərən ümumi vəziyyətinin təsiri altındadır.

Pul bazarında pul başqa əmtəələrdən fərqli olaraq “satılmır” və “alınmır”. Faiz dərəcəsinin səviyyəsi sanki pulun “qiyməti” qismində çıxış edir. Pul bazarının özünəməxsusluğu bundadır.

Pul bazarı mexanizminin ən mühüm elementləri pulun qiyməti, pula tələb və pul təklifidir.

Pul bazarında kredit əməliyyatları üçün bank tərəfindən müəyyənləşdirilən nominal faiz dərəcəsi sanki pulun “qiyməti” qismində çıxış edir.

M0 və M1 aqreqatları üçün likvid aktivləri daha az aktivlərdən üstün sayan pulu saxlayanın almayacağı gəlir hesablanır. Bu alınmamış gəlir belə hesablanıla bilər:

$$i = r + \pi_e$$

burada i – nominal faiz dərəcəsi;

r – real faiz dərəcəsi;

π_e – inflyasiyanın gözlənilən tempidir.

Real faiz dərəcəsi kreditə verilmiş pul məbləği vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin artım tempini əks etdirir.

Tədavüldə olan pulun real alıcılıq qabiliyyəti (qiymətlər səviyyəsinə bölünmüş nominal pul kütləsi) real kassa qalıqlarının həcmi ilə ifadə olunur.

İqtisadi nəzəriyyədə belə bir müddəa mövcuddur ki, tədavüldə olan pulun miqdarının dəyişməsi istehsal həcmi dəyişilməz saxlayaraq, yalnız qiymətlərin mütləq səviyyəsinə təsir edir və bu da pulun neytrallığı adını almışdır. "Pulun neytrallığı" anlayışı nəzərdə tutur ki, tədavüldəki pulun miqdarının bir dəfə dəyişməsi uzunmüddətli zaman kəsiyində istehsalın real həcmi müvazinətli səviyyəsinə təsir göstərməyəcək.

Neoklassik məktəbin tərəfdarları belə bir fərziyyə irəli sürürlər ki, pul – kredit siyasətindəki dəyişikliklər hətta qısamüddətli dövrdə, əgər iqtisadi obyektlər güman edilən dəyişiklikləri gözləyirlərsə, iqtisadi sistemdə hər hansı bir dəyişiklikliyə səbəb olmurlar. Bu fərziyyə pulların superneytrallığı adını almışdır.

Pula tələb. Pula tələb təsərrüfat agentlərinin tədiyə vasitəsi kimi istifadə etmək istədikləri pul vəsaitlərinin həcmi ilə müəyyənləşdirilir. Pula tələb pul gəlirinə tələblə eyni deyil. O, iqtisadi subyektlərin öz gəlirlərinin hansı hissəsini daha likvidli – nağd pul (pul kassası) şəklində saxlamağa üstünlük vermələrini göstərir və müəyyən zaman anı üçün ölçülən pul ehtiyatına tələbdən ibarətdir. Pula tələb iqtisadiyyatın bütün bölmələrində formalaşır.

İqtisadi ədəbiyyatda pula tələbin iki əsas konsepsiyası fərqlənir: neoklassik (monetarist) və keynsçi.

Pula tələbin monetarist nəzəriyyəsi neoklassik ənənələrə əsaslanır və tədavüldə pulun artmasının qiymətlərin artmasına, azalmasının isə azalmasına səbəb olduğunu söyləyən pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını mənimsəmişdir.

Kəmiyyət nəzəriyyəsinin müasir şərhı gəlirlərin hərəkətində pulun tədavül sürəti anlayışına əsaslanır. Əgər İ.Fişerin "mübadilə tənliyində" tənliyin sol hissəsindəki pul kütləsini (M) pula tələbin həcmi ilə (M_d) ilə əvəz etsək, onda belə alınır:

$$M_d = P \cdot Q / V$$

Bu tənlikdən görüldüyü kimi pula tələbin həcmi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

Qiymətlərin mütləq səviyyəsindən. Bütün digər şərtlər bərabər olduqda, qiymətlərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, pula tələb də bir o qədər yüksək olar və əksinə;

- Real istehsal həcmi səviyyəsindən. Onun səviyyəsi artdıqca, əhalinin real gəlirləri də artır və deməli, adamlara da daha çox pul lazım olur, çünki real gəlirlərin daha yüksək olması sövdələşmələrin də artmasını nəzərdə tutur;
- Pulların tədavül sürəti. Pulun tədavül sürətinə təsir edən bütün amillər müvafiq olaraq pula tələbə də təsir edəcəklər.

Keyns özünün pula tələb nəzəriyyəsini likvidliyə üstünlük vermə nəzəriyyəsi adlandırmışdır. O, insanları sərvətlərinin bir qismini pul şəklində saxlamağa təhrik edən üç səbəb fərqləndirir.

- 1) Puldan tədiyyə vasitəsi kimi istifadə etmək üçün (pul saxlamağın transaksiya motivi);
- 2) Gələcəkdə öz resurslarının müəyyən hissəsini nağd pul şəklində istifadə etmək imkanını təmin etmək üçün (ehtiyat görmə motivi);
- 3) Möhtəkirlilik motivi – borc faizi normalarının artmasının gözlənilmədiyi dövrdə aktivlərin istiqraz formasında saxlanılmasından irəli gələn kapital itkisindən qaçmaq istəyindən doğan pul saxlama motividir.

Məhz bu motiv pula tələb kəmiyyəti ilə faiz norması arasında əks əlaqəni formalaşdırır.

Müasir pula tələb nəzəriyyəsi pula tələbin transaksiya, möhtəkirlilik və ehtiyat görmə motivlərinə bölünməsinə inkar edir. Faiz dərəcəsi pula tələb kimi təzahür edir, amma faiz norması pulun saxlanılmasının alternativ olması nəticəsində. Bu zaman zənginlik pula tələbin əsas amili kimi nəzərdən keçirilir. Pula tələbin həcminə gözləmələrdəki dəyişikliklər, inflyasiyanın olması təsir edir.

Azərbaycanda Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarı 2002-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB), Bakı Banklararası Valyuta Birjası (BBVB) və Azərbaycan Bank Tədris Mərkəzinin (ABTM) birgə səyləri nəticəsində yaradılıb.

1992-ci ildə ölkənin milli bank sisteminin yarandığı vaxtdan 2001-ci ilə qədər pul bazarının iştirakçıları – bilavasitə kommersiya bankları, AMB və bazarın təşkilatçılarından biri olan BBVB arasında bu bazarın yaradılması və fəaliyyəti barədə müzakirələr aparılmışdır. Nəhayət, 2002-ci ilin martında Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarı (MBKB) yaradıldı ki, o da uzun inkişaf yolunu keçmiş Birja Elektron Ticarət Sistemi (BETS) vasitəsilə reallaşdı. Əvvəllər bilavasitə kommersiya bankları arasında əqdlər bağlanmırdı, çünki risklər yüksək idi və banklar arasında etimadsızlıq var idi. Odur ki, ilk zamanlarda bankların pul bazarında kredit əqdləri bağlaması üçün girov kimi dövlət qısamüddətli istiqrazları (DQİ) tələb olunurdu, yəni pul bazarından kredit almaq istəyən bankın portfelində mütləq şəkildə DQİ olmalı idi. Lakin kredit cəlb etmənin bu sxemi uzun və üzücü girov sənədləşməsi prosudurları tələb etdiyindən, inkişaf etmədi. Qeyd etmək olar ki, həmin sxemlə 2002-ci ildə yalnız bir əqd bağlanıb ki, o da daha çox nümunəvi xarakter daşıyıb. 2003-cü ildə AMB-nin təşəbbüsü ilə kommersiya banklarına imkan verildi ki, AMB-nin özündən, bankın onun ehtiyat fondunda olan vəsaitinin əvvəlcə 50, daha sonra isə 100%-i məbləğində vəsait cəlb etsin. 2003-cü il ərzində ticarət sistemində bu kimi əqdlərin bağlanılmasına baxmayaraq, bazarın tam yaranması haqda söz açmaq hələ də tez idi. Belə ki, bu əqdlərdə kreditor yalnız AMB, cəlb edən isə yalnız kommersiya bankları idi.

2005-ci ildə bazarın likvidliyinin gələcək yüksəldilməsi məqsədilə market-meykerlik institutu yaradıldı ki, burada 10 kommersiya bankı təşəbbüsü öz üzərinə

götürdü. Bu banklar BETS-də gündəlik olaraq dərc edilən respublikanın pul bazarının BakıBİD və BakıBOR indikatorlarını formalaşdırırdı. Həmin dövrdən bu günədək sistemdə qeyd alınan əqdlərin həcmi və sayı xeyli artdı. Bunu xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, əqdlər bilavasitə kommersiya bankları arasında, heç bir girov tələb olunmadan və demək olar ki, AMB-nin iştirakı olmadan bağlanırdı.

Pul bazarının inkişafı yolunda növbəti addım 2009-cu ildə atıldı. Bu zaman BBVB, AMB və pul bazarının market-meyker bankları ilə birlikdə MBKB-nin təminatlı pul bazarının seqmenti işlənib hazırlandı və tətbiq edildi. Bu gün adıçəkilən seqmentə 10 bank qoşulub. Qısaca olaraq bu seqmentin əsas mətləbi bunlardır:

- təminatlı pul bazarı (TPB) – banklararası kredit bazarının seqmentidir, burada kommersiya banklarının kredit əməliyyatları üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə Mərkəzi Bank təminat verir;
- həmin seqmentin iştirakçı bankları Kollektiv Saziş imzalayırlar, bu Saziş Banklar arasında BBVB-nin ticarət sistemindəki TPB seqmentində milli valyutada kredit əqdlərinin bağlanılma qaydalarını, onların icrasını və həmçinin Banklar tərəfindən banklararası kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi hallarında kollektiv məsuliyyətin qüvvəyə minməsi qaydalarını tənzimləyir;
- kredit əqdlərinin parametrləri (kreditin maksimal müddəti və məbləği) AMB tərəfindən müəyyən edilir, banklar kollektiv şəkildə AMB-yə müraciət edərsə bu parametrlər dəyişdirilə bilər;
- hesablaşma günü borcalan bank kredit əqdi üzrə öhdəliklərini icra etmədikdə, AMB borcverən bank üçün overdraft xəttinin açılması vasitəsilə müvafiq tədbirlər görür ki, nəticədə borcverən bankın likvidliyinə heç bir təsir göstərmir;
- əgər borcalan bank ilin sonunda AMB qarşısındakı öhdəliyini yerinə yetirə bilmirsə, onda seqmentin iştirakçı banklarının AMB qarşısında kollektiv məsuliyyət prinsipi qüvvəyə minir;

- Sazişə yeni üzvlərin qəbul edilməsi qaydalarına banklar və AMB tərəfindən baxılır, yekdil razılıq əldə edildikdə yeni bank segmentə daxil olur.

Bütövlükdə demək olar ki, MBKB kifayət qədər uzun inkişaf yolu keçib və Azərbaycanın pul bazarının dinamik inkişaf edən bir segmentidir. Bu gün də davam edən maliyyə böhranı şəraitində daxili pul bazarının daha dərin inkişafı xarici mənfi faktorların təsirinin qarşısını almaq üçün zəruridir. Həm banklararası bazarda, həm də korporativ kreditləşmə segmentində faiz dərəcələrini endirmək və manatın likvidliyini artırmaq məsələləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yolla kredit xidmətlərini ucuzlaşdırmaq və onların strukturunu təkmilləşdirmək mümkündür. İnkişafın genişləndirilməsi naminə atıla bilən daha bir addım – qeyri-bank maliyyə institutları hesabına pul bazarı iştirakçılarının sayını artırmaqdır.

Ölkənin maliyyə bazarının inkişafının təkamül yolu bu ardıcılıqda görünür: pul bazarı (banklararası kreditlət, svoplar, pul bazarı indikatorlarının formalaşdırılması, bu göstəricilərə irəlidə qeyd edilmiş bütün alətlər əsaslanır), valyuta bazarı (spot, svop və forvard alətləri), istiqraz bazarı (orta və uzunmüddətli istiqrazlar, dövlət kağızları və s.), səhm bazarı, derivativ bazarı.

3.3. Pul siyasətinin həyata keçirilməsində müasir texnologiyaların tətbiqi.

Pulun təkamülü prosesinin növbəti mərhələsi nağd pulların avtomatik verilməsi sistemi hesabına geniş yayılan debet kartların buraxılması oldu. Bu “elektron pullar” adını almış EHM – ın köməyi ilə aparılan hesablaşma sistemidir. Elektron kartlar nəinki hesablaşmalarda nağd pulları və çekləri əvəz etdi, həmçinin sahibinə bankdan qısamüddətli ssuda almaq hüququ da vermiş oldu. Pul dairəsində kağız məlumat daşıyıcılarından elektron ötürmələrinə keçmə istehsal və tədavül dairəsinə elektron hesablama avadanlıqlarının daxil edilməsi ilə mümkün olur.

Elektron pullar sisteminə bir sıra elementlər daxildir: avtomatlaşdırılmış hesablaşma palatası, avtomatlaşdırılmış kassir sistemi və əmtəələrin alınma, yaxud xidmət göstərilmə məntəqələrində təsis edilmiş terminallar sistemi. Avtomatlaşdırılmış hesablaşma palatası vahid hesablama mərkəzi ilə əlaqələndən banklar şəbəkəsidir. Avtomatlaşdırılmış kassir bir sıra pul əməliyyatları aparmağa – bank hesabından pul çıxarmağa, əmanəti almağa, ödənişlərə imkan verir.

E – pul real pulların modelləşmiş formasıdır və şəxsə olan elektron alətə yüklənmiş bir maliyyə dəyəri və ya fərdi fondu idarə edir. Emissiya təşkilatları – emitent onların müxtəlif sistemlərdə müxtəlif cür adlandırılan, elektron analoqlarını buraxırlar. Sonra isə bu pullar istifadəçilər tərəfindən alınır və onlar bu pulların köməyi ilə alış – veriş etmiş olurlar. Bu zaman satıcı emitentlə hesablaşmalar apararaq öz borcunu geri alır. Beləliklə satıcının hesabında pul artır, alıcının hesabında isə azalmış olur. Emissiya zamanı hər bir pul vahidi elektron möhürlə təsdiqlənir ki, bu da ödəmə zamanı onu buraxan struktur tərəfindən yoxlanılır.

Elektron alətə yüklənmiş bu maliyyə dəyəri şəxs tərəfindən istifadə edildikcə azalır və yüklənmiş olan dəyərin qurtarması nəticəsində təkrar dəyər yüklənməsi vacibdir. E – pul çalışma məntiqi ilə bir şirkətin verdiyi xidmətə qarşılıq olaraq aparılacaq ödəmələrin gerçəkləşməsi üçün istehlakçıya verdiyi telefon və ona oxşar alətlər arasında bənzərlik görülsə də e – pulun məqsədi bu cür kartlar kimi tək

işləmə ilə bağlı bir ödəmə üçün deyil, hər cür ödəmənin aparıla bilməsidir. E – pulu kredit və borc kartlarından ayırın ən böyük xüsusiyyət, e – pul istifadəsi sırasında bənzər bir sorğu əməliyyatının olmamasıdır.

Fiziki pulların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların anonimliyidir, daha dəqiq desək, onların üzərlərində bu pulları kimin nə zaman istifadə etdiyi göstərilir. Hazırda 4cür kredit kartları mövcuddur. Onlardan ən çox istifadə edilənləri bank və ticarət kartlarıdır. Bu kartlar istifadəçi üçün çox sərfəlidir. Belə ki, daşınmada da istifadəçinin rahatlığı ön plana çəkilir. Lakin bunlarla yanaşı onların çatışmayan cəhətləri də mövcuddur. Diskin və ya smart – kartın korlanması elektron pulların geri qaytarılmaması ilə nəticələnmə bilər. Üstünlüklər içərisində ən önəmlisi gün ərzində aparılan əməliyyatlar sırasında gecikmiş və ya xətalı ödəmələr səbəbindən yarana biləcək maliyyə risklərinin azaldılması və ya aradan qaldırılmasıdır. Elektron pulun digər bir üstünlüyü isə çox çeşidli ödəmə imkanları saxlaması və ödəmələrin üz – üzə aparılması məcburiyyətini ortadan qaldırmasıdır. Fərdi ödəmə yerində olması məcburiyyətinin ortadan qalması istehlakçıların daha çeşidli və çox miqdarda satış aparması və ya apardıqları satışla bağlı ödəmələrini zamanında etməsinə kömək edir. Beləliklə, gec ödəmələr nəticəsində yarana biləcək çətinlikləri minimum endirmək mümkün olacaqdır. Elektron pulların əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri də mikroödəmələri yerinə yetirə bilmək qabiliyyətidir. E – pulları həm bank, həm də qeyri – bank təşkilatları emissiya edə bilər.

Plastik kart - təyinatından, göstərilən xidmətin növündən, texniki imkanlarından asılı olmayaraq bütün növ kartları ifadə edən ümumiləşdirici termindir. İlk dəfə ABŞ-da yaranmış və dünyaya yayılmışdır. Bu kartlar ilk dəfə kredit kartları şəklində yayılmışdı.Sahibkarlar, kartı ixrac edən bankla razılığa girməmişdən əvvəl bankın yeterli sayda kart sahibi olub olmadığına diqqət etməlidirlər. İnsanlar alacaqları kartın mümkün olduqca daha çox yerlərdə qəbul edilməsinə üstünlük verirlər. Bu baxımdan kart ixrac edən və ya yayımında

vasitəçilik edən banklar, həm kart sahibləri həm də kartı qəbul edən tərəflər arasında uyğun bir bazar yaratmağa çalışırlar.

Plastik kartlar aşağıdakı imkanları verirlər:

- Pul vəsaitlərinin rahat və təhlükəsiz saxlanması.Çünki kart məxfi PİN-kodla qorunur və plastik kartın itirildiyi və ya oğurlandığı hallarda hesabdakı vəsait olduğu həcmdə qalır;
- Dünyanın istənilən nöqtəsində, sutkada 24 saat ərzində, banka müraciət etmədən, bankomatlardan pul vəsaitinin çıxarılması;
- Ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarında malların və xidmətlərin ödənilməsi;
- İnternet vasitəsilə həyata keçirilən “on-line” sifarişlərin ödənilməsi;
- Kart hesabınızdakı hər hansı dəyişikliklər barədə ətraflı hesabatın alınması;
- Şəxsi məsrəflərin və gəlirlərin kart hesabı üzrə alınmış çıxarışların əsasında təhlil edilməsi və planlaşdırılması;
- Bir hesaba ailə üzvləri üçün bir neçə əlavə kartın, onlara müəyyən limit müəyyən etməklə və ya bunsuz, rəsmiləşdirilməsi.

Plastik ödəniş kartlarının istifadəsində 3 əsas istiqamət mövcuddur:

- fiziki şəxslər üçün plastik kartlar;
- nümayəndəlik xərcləri üçün korporativ kartlar;
- maaş kartları.

Ödəmələrin bu sisteminin tətbiqini beynəlxalq aləmdə daha da təkmil formada tətbiq etmək məqsədi ilə Qərbdə İSO (İnternarional Standarts Organisation) – Beynəlxalq Standartlar Təşkilatı yaradıldı. Plastik kartların dünyada tanınmış VİSA, MASTER CARD, AMERİCAN EXPRESS kimi emitentləri bu təşkilatın üzvləri oldular. Bu təşkilat tərəfindən plastik kartların ümumi xarici görünüş standartı, hesabların nömrələnməsi qaydası, maqnit xətlər

formatı aparılan əməliyyatlar barəsində kart sahibinə göndərilən məlumatlar formatının standartları işlənib hazırlandı. Məhs həmin standartlar bütün dünyada tətbiq edilir.

Hal – hazırda dünyanın 200 – dən artıq ölkəsində pul dövriyyəsi sahəsində plastik kartlardan istifadə edilir. Qərbin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində plastik kartlar daha geniş tətbiq edilərək çek kitabçalarını tədricən sıxışdırır.

Kartların ən böyük üstünlüyü həm də ondadır ki, pulun oğurlanmasını qeyri – mümkün edir. Əgər kart oğurlanarsa, banka xəbər verib ödəməni dayandırmaq mümkündür.

Hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan bütün plastik kartlar iki yerə ayrılırlar : şəxsi və korporativ.

Şəxsi kartları banklar ayrı – ayrı şəxslərə, özünün ödəmə qabiliyyətli müştərilərinə verirlər. Bundan başqa, banklar şəxsi kartları digər tanımadıqları şəxslərə də verə bilirlər. Bunun üçün bank tərəfindən həmin şəxslərin ödəmə qabiliyyətləri öyrənilməli, “ kredit tarixləri ” nəzərdən keçirilməlidir. Həmin şəxslər bankda cari hesab açmalı və bu hesaba sığorta depoziti keçirməlidirlər.

Korporativ kartlar banklar tərəfindən hüquqi şəxslərə onların təminatı əsasında verilir. Belə kartları vermək üçün bank mütləq həmin hüquqi şəxsin ödəmə qabiliyyətini yoxlamalıdır.

Funksional əlamətlərinə görə şərti olaraq plastik kartlar yeddi növə və iki qrupa bölünürlər. Birinci qrupa maqnit kartları, ikinci qrupa isə elektron kartlar aid edilir. İlk beş növ maqnit kartları, son iki növ isə elektron kartlarıdır.

➤ Maqnit kartlar

1. kredit kartlar
2. ödəmə (debet) kartları
3. ekzekyutiv (icra) kartları

4. çek təminat kartları

5. alıcılıq qabiliyyəti qeyd olunmuş kartlar

➤ Elektron kartlar

6. mikroprosessor kartlar

- yaddaş kartları

- intellektual kartlar (Smart cards)

- superintellektual kartlar (Supersmart cards)

7. lazer kartlar

Həmçinin plastic kartları təyinatına görə də qruplaşdırmaq olar:

- *Hazırlandığı materiala görə:* kağız, plastik, metal (hazırda ən geniş plastik kart yayılıb);
- *Lazımı informasiyanın karta qeyd olunmasına görə* (kart sahibinin adı, kartın nömrəsi, etibarlı olduğu müddət) - qrafik təsvirli kartlar, ştrix kodlu kartlar, maqnit lentində kodirovkası olan kartlar, çipli kartlar, lazer və ya optik kartlar;

1960-ci illərdə nağd pulun çıxarılması mümkün olan avtomatik aparatların kəşfi plastik kartlar biznesində inqilaba səbəb oldu. Kart sahiblərinin belə aparatdan istifadə etmələri üçün kartın arxa tərəfinə maqnit lent yapışdırıldı. Bank kartının maqnit lentində kartın nömrəsi, onun etibarlı olduğu tarix, və kart sahibinin PİN kodu yazılır.

- *Məqsədinə görə:* identifikasiya üçün, diskont, maliyyə əməliyyatları üçün;
- *Emitentə görə:* banklar və maliyyə şirkətləri tərəfindən buraxılan bank kartları, şirkətin ticarət və ya xidmət şəbəkəsində ödənişlərin aparılması üçün qeyri-maliyyə kommersion şirkətləri tərəfindən buraxılan fərdi kartlar, fəaliyyəti bilavasitə kartların emissiyası və onların istifadəsi

üçün infrastrukturun yaradılması ilə bağlı olan təşkilatlar tərəfindən buraxılan kartlar;

- *Müştərilərin kateqoriyalarına görə:* Adi (standart) - sıradan müştəri üçün nəzərdə tutulub. Buna misal olaraq “Classic Visa” və “Mass (Standart) Eurocard/MasterCard” –I göstərmək olar, “Gümüşü” (biznes kart)- müəyyən məqsədlər üçün öz şirkətinin vəsaitlərindən istifadə etməyə hüququ olan işçilər üçün nəzərdə tutulub. “Qızılı” - xüsusi, daha imkanlı müştərilərə verilir. Bu kartlara American Express Gold Card, Gold Mastercard və VISA VIP aiddir. Qeyd olunmalıdır ki “Qızılı” kartların aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur: müştərinin böyük məbləğdə pulsuz sığortalanması, limitsiz kredit, mehmanxana xidmətlərinin sadələşmiş ödənişi (kart sahibinin ödəmə qabiliyyətli olub-olmaması yoxlanılmadan ödənişin aparılması) və s.
- *Etibarlı olma müddətinə görə:* vaxt məhdudiyətli və məhdudiyətsiz
- *Müvafiq hesabın artırılması imkanına görə:* hesabın ixtiyari vaxt artırılması, hesabın hər ay artırılması.

Bütün plastik kartlarının üzərində aşağıdakı simvol və elementlər mövcuddur:

➤ *Ödəniş sisteminin simvolu;*

Bu simvol kartın bu və ya digər ödəniş sisteminə aidiyyətini göstərir. Şəxs öz kartı ilə bankomatlardan nağd pul çıxara, onun vasitəsi ilə qapılarında bu simvol yapışdırılan mağaza və agentliklərdə aldığı məhsul və xidmətlərin haqqını ödəyə bilər.

➤ *Bankın loqotipi;*

➤ *Kartın nömrəsi;*

Kartın 16 rəqəmli nömrəsi onun yeganəliyinə və unikallığına zəmanətdir.

➤ *Kartın qüvvədə olma müddəti;*

Kartlarının qüvvədə olma müddəti 1 ildən 3 ilədəkdir. Kart, göstərilən ayın son gününə qədər etibarlıdır.

➤ *Kart sahibinin adı və soyadı;*

Nəzərə alaraq ki, kartların əksəriyyəti (lokal kartları nəzərə almayaraq) beynəlxalq kartlardır, yəni Azərbaycanın hüdudlarından kənar da istifadə edilə bilər, kart sahibinin adı və soyadı ingilis transkripsiyası ilə göstərilir.

➤ *Maqnit lenti və ya Cip.*

Maqnit lenti və ya Cip kartın “ürəyidir”, və kart sahibi, hesab və s. haqqında unikal məlumatın daşıyıcısıdır.

➤ *Kağız lent.*

Kartı alarkən bu lentin üzərində qol çəkmək lazımdır. Alınan məhsul və xidmətlərin haqqını ödəyərkən müvafiq çekə imza atmalıdır və bu zaman kartın və çekin üzərindəki imzalar tutuşdurulacaqdır.

Plastik kartlarla əməliyyat aparılması banklar üçün bir çox səbəblərdən əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəblər aşağıdakılardır :

- Plastik kartlarla əməliyyatlar banklara cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmi artırmağa imkan yaradır;
- Müştərilər banklardan kartları alarkən kart üçün haqq ödəyirlər. Eyni zamanda kartlar vasitəsilə aparılan bütün növ əməliyyatlar üçün bank komisyon haqqı alır ;
- Ödəmə dövriyyəsiindən nağd pulların və çeklərin sıxışdırılıb çıxarılması meyli istiqaməti üzrə bankın rəqabət potensialı güclənir ;
- Plastik kartlardan istifadə innovasiya prosesinin iştirakçısı kimi bankın nüfuzunu artırır.

Müasir plastik kartların ən geniş yayılmış növü debet və kredit kartlarıdır.

Kredit kartlar pul növü deyil, baxmayaraq ki insanlar çox vaxt onu “plastik pul” adlandırırlar. Kredit kartı vasitəsilə kart sahibi əməliyyat aparan zaman kart hesabında tələb olunan vəsait olmadıqda belə, ticarət və ya digər təşkilatlarla hesablaşmalar apara bilər. Bir çox banklar kredit kartları hətta daimi olmayan müştərilərinə də verir. Kredit kartı verməzdən qabaq bank müştəridən ərizə

blankını doldurmağı tələb edir və müştərinin hesablarını vaxtlı-vaxtında ödəməsi haqda məlumat toplayır. Bəzi hallarda banklar kart sahiblərindən bu xidmətdən istifadəyə görə illik ödəniş tuturlar. Kredit kart sahibinə bankdan kredit şəklində verilən məbləğ miqdarında məhsul və xidmətlər almağa imkan verir.

Debit kartları kredit kartlarına oxşasa da onlar fərqlənirlər. Debit kart vasitəsilə ödəniş edərkən məbləğ birbaşa istifadəçinin hesabından çıxılır. Debit kart vasitəsilə həm də bankomatdan nağd pul çıxartmaq olar. Bu kart vasitəsilə kart sahibi hesabındakı puldan sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Bu kart sahibinə hesabındakı məbləğə uyğun olaraq bankomatdan nağd pul götürmək, alış-veriş etmək imkanı verir. Beləliklə debet kartı ilə ödəniş edən zaman müştərinin məbləği ödəyə biləcəyi haqda məlumat almaq üçün banka və ya prosessinq mərkəzinə zəng etmək lazımdır. Bu halda məbləğ ya dərhal hesabdən silinir, ya da çek prosessinq mərkəzinə çatdırılana qədər hesab dondurulur.

Mikrosxemli kartlar 1974-cü ildə Fransada icad edilmişdir. Smart kartlar maqnit kartlarla müqayisədə 5-7 dəfə baha olurlar. Kartın daxilinə quraşdırılmış mikrosxem (çip) informasiyanın qoruyucusu hesab edilir. Bu informasiya əvvəldən yazılır və hesablaşma aparılan zaman yeniləşə bilər. Bu, kartın funksional imkanlarını genişləndirir və onun etibarlılığını yüksəldir. Çipə yazılmış məlumatlar sayəsində hesablaşma bankın kompüter sisteminin mərkəzi prosessoru ilə bilavasitə əlaqə olmadan da aparıla bilər. Bir halda ki bank hesabında olan pulun məbləği kartın yaddaşında yazılıb, avtorizasiyaya ehtiyac olmur. Əgər məbləğ limiti ötərsə onda sadəcə olaraq sövdələşmə reallaşmır.

Bankın və ya təşkilatın plastik kart sistemi dedikdə, fəaliyyətdə olan müqavilə münasibətlərinin məcmusu, texniki – proqram məsələləri, daxili təşkilati və metodoloji infrastruktur, ödəmə və hesablaşmaların elektronlaşdırılmış formada həyata keçirilməsi və gəlir əldə etmədən söhbət gedir. Plastik kart sisteminin əsas subyektləri aşağıdakılardır:

- Bankda hesabı olan, plastik kartın sahibi;

- Bank – emitent, plastik kartı verən və müştərinin hesabını açan bank;
- Xidmət göstərən bank, müştəriyə öz plastik kart sistemini, kartın vasitəsilə mal və xidmətləri almaq üçün təqdim edən bank;
- Ödəmə vasitəsi kimi plastik kartı qəbul edən servis və ya ticarət təşkilatı;
- Ödəmə sisteminin subyektləri arasında qarşılıqlı proqram – texniki əlaqəni təmin edən təşkilat.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Pul haqqında məlumatların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki pul ümumi ekvivalent olmaqla bərabər o bütün əmtəələrə mübadilə olunma vasitəsidir. Pul müasir iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin

yaxşılaşması, məhsul istehsalına keçilən xərclərin ixtisar olunmasına stimül yaradır. Pul siyasətinin həyata keçirilməsində pul bir vasitə kimi mühüm rol oynayır. Pul siyasəti vasitəsilə dövriyyədə olan pul kütləsi tənzimlənir, dövriyyədə olan artıq pul kütləsi dövriyyədən çıxarılır, iqtisadiyyat tənzimlənir və ölkədə iqtisadi sabitlik bərqərar olur. Azərbaycan Respublikasında dövriyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində dövriyyədə olan pul kütləsinin düzgün tənzimlənməməsi nəticəsində ölkədə qiymətlər yüksəlmiş, pul qiymətdən düşmüş, iqtisadi inkişaf aşağı düşmüş, ölkədə qeyri-iqtisadi sabitlik hökm sürdüyündən ölkəyə investisiya qoyuluşu azalmışdır. 1995-ci ildən sonra isə sərt pul – kredit siyasəti nəticəsində iqtisadi stimül azalmağa başlamışdır. Pul siyasəti yalnız makromaliyyə sabitliyi naminə deyil, istehsalın canlandırılması və sağlamlaşdırılmasına və bütövlükdə iqtisadi sistemin yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması vacibdir. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Bunun üçün pulsiyasəti iqtisadi siyasətin digər blokları ilə əlaqə aparmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir.

Beləliklə, Mərkəzi Bank baza inflyasiyanın təkrəqəmli səviyyədə saxlanmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəlmiş pul – valyuta siyasəti yeritməli, eyni zamanda ölkədə həyata keçirilən sosial – iqtisadi inkişaf proqramlarının realizasiyasına dəstək verməli və makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasında fəal iştirak etməlidir.

Valyuta bazarını daha da canlandırmaq, pul tədavülünü yaxşılaşdırmaq, milli pul vahidinin sabitliyini təmin etmək, onun xarici valyutalara qarşı məzənnəsini möhkəmləndirmək, istehsalın, ilk növbədə ixracat potensialının

artırılmasına müəssisələrin marağını artırmaq və valyuta ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün Mərkəzi Bank çevik valyuta siyasəti yeritməlidir. Manatın xarici dönərli valyutalara nisbətən məzənnəsinin iqtisadi qaydada tənzimlənməsi davam etdirilməli, başqa sözlə manatın üzən məzənnəsinin formalaşmasına iqtisadi mühit yaradılmalı, məzənnənin kəskin qalxmasına və yaxud düşməsinə yol verilməməlidir. Səmərəli pul tədavülü mexanizmini formalaşdırarkən əsas məsələ iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün pul kütləsi artımının tənzimlənməsi və pul sisteminin fəaliyyətinin məqsədli istiqamətlərinin seçilməsi əsas xətt kimi götürülməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.

1. “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”. Bakı 2008
2. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında qanunu”. Bakı 2004

3. “Valyuta Tənzimi Haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (2001ci -il 27 noyabr tarixli Qanunla edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə)
4. Ə.M.Abbasov, M.M.Bağirov, D.A.Bağirov, S.H.Pürhani “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti”. Bakı 2005
5. Y.M.Xanmuradov “İngiliscə - Azərbaycanca maliyyə və iqtisadi terminlər lüğəti”. Bakı 2000
6. Yerli İqtisadi İnkişaf Mərkəzi “Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti”. Bakı 2010
7. Ş.Abdullayev, E.Sadiqov, Z.Məmmədov, R.Mustafayev və s. “Pul və banklar”. Bakı 2012
8. R.Əsgərova “Pul, kredit və banklar”. Bakı 2007
9. Z.F.Məmmədov “Pul, kredit və banklar”. Bakı 2008
10. Z.F.Məmmədov, Z.İbrahimov “Pul, kredit, banklar” (Məlumat informasiya kitabı). Bakı 2009
11. R.A.Bəşirov “Pul və banklar”. Bakı 2012
  12. Z.İbrahimov “Pul, kredit və banklar” (Suallara cavab). Bakı 2009
  13. R.Rzayev “Pul, kredit və banklar”. Bakı 2000
  14. O.Y.Sviridov “Pul kredit və banklar 100 suala imtahan cavabı”. Bakı 2009
  15. Z.F.Məmmədov, Vidadi Zeynalov “Maliyyə, pul tədavülü, kredit”. Bakı 2007
  16. Müəlliflər kollektivi “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”. Bakı 1999
  17. Z.F.Məmmədov, H.Z.Zeynalov “Pul, kredit, banklar, qiymətli kağızlar və valyuta”. Bakı 2005
  18. Z.F.Məmmədov “Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul – kredit sistemi”. Bakı 2012
  19. E.Sadiqov “Bank əməliyyatları”. Bakı 2010

20. Z.F.Məmmədov “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı 2013
21. Ş.Abdullayev “Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması”. Bakı 2004
22. A.A.Mazaraki “Ticarət, pul mentalitet.” Bakı 2010
23. M.Bağirov “Banklar və bank əməliyyatları”. Bakı 2003
24. R.A.Bəşirov “Bank işi”. Bakı 2007
25. C.Mövsumov “Kredit”. Bakı 2011
26. S.Məmmədov “İnflyasiya və maliyyə bazarı” Bakı 1998
27. A.Q.Mirzəyeva “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə hüququ”. Bakı 2003
28. D. Vəliyev, M.Rəhimov “Beynəlxalq maliyyə”. Bakı 2000
29. D.Bağirov, M.Həsənli “Maliyyə”. Bakı 2011
30. A.N.Kərimov “Maliyyə”. Bakı 2010
31. M.H.Meybullayev “Makroiqtisadiyyata giriş”. Bakı 2011
32. M.H.Meybullayev “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı 2001
33. O.Məmmədli, M.İsmayılov, F.İsmayılov “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı 2010
34. Q.P.Juravlyova və b. “İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat-1,2”. Moskva 2008
35. Q.P.Juravlyova və b. “İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2”. Moskva 2008
36. N.Süleymanov “İqtisadi tarix”. Bakı 1999
37. Жуков Е.Ф “Деньги, Кредит, Банки”. Москва 1999
38. Лаврушин О. И. – Деньги, кредит, банки. Москва 2009
39. И.А.Янкина “Деньги, кредит, банки. Практикум”. Москва 2013
40. Звонова Е.А. “Деньги, кредит, банки. Учебник и практикум”. Москва 2014
41. И.Н.Рабыко “Деньги, кредит, банки”. Минск 2008
42. Г.И.Кравцова “Деньги, Кредит, Банки”. Минск 2003

43. М.М.Александрова, С.О.Маслова “Деньги Финансы Кредит”. Москва 2002
44. Б.С.Ивасив “Деньги и кредит”. Москва 2000
45. Р.Л.Косой “Деньги и кредит”. Москва 2002
46. Л.Н.Красавина “Деньги и кредит”. Москва 2001
47. В.Д.Лагутин “Деньги и денежное обращение”. Киев 2003
48. Адамик Б.П. “Национальный банк и денежно-кредитная политика”. Москва 2002
49. Л.Н.Красавина “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения”. Москва 2002
50. Р.Л.Миллер, Д.Д.Ван Хуз “Современные деньги и банковское дело”. Москва 2000
51. В.К.Сенчагов, А.И.Архипов и др. “Финансы, денежное обращение и кредит”. Москва 2004
52. Ф.И.Шпиг “Актуальные проблемы экономики”. Киев 2003
53. С.А.Бартенев “Экономические теории и школы (история и современность)”. Москва 1996
54. Н.М.Зубко, А.Н.Каллаур “Основы экономической теории”. Минск 2007
55. Дж.М.Кейнс “Общая теория занятости, процента и денег”. Москва 1978.
56. К.Макконнелл, С.Брю “Экономикс: принципы, проблемы и политика”. Москва 2003
57. М.И.Плотницкий “Макроэкономика. Москва 2002
58. Л.С.Тарасевич, П.И.Гребенников, А.И.Леусский “Макроэкономика”. Москва 2003
59. Н.К.Бункина, А.М.Семенова “Экономическая политика”. Москва 1999
60. Р.А.Амвросов, К.А.Араненов, А.С.Богданов “Курс экономических теорий”. Киров 1998

61. Р.Дорнбуш, С.Фишер “Макроэкономика”. Москва 1997
62. Л.Г.Ходов “Основы государственной экономической политики”. Москва 1997
63. Р.Барр “Политическая экономия”. Москва 1995
64. www.google.az
65. www.cbar.az
66. www.anl.az
67. www.banker.az
68. www.wikipedia.org
69. www.kayzen.az
70. www.banks.com
71. www.banco.az
72. www.economy.gov.az
73. www.ibar.az
74. www.vergijurnalı.az
75. www.fiu.az
76. www.wordpress.com
77. www.azerbaijans.com
78. www.azericard.com
79. www.library.adau.edu.az
80. www.azerbaijan-news.az
81. www.az.apa.az
82. www.biznesjurnal.com
83. www.dissercat.com
84. www.ilkaddimlar.com
85. Ekopress qəzeti – Vasif Cəfərov “Pul – kredit siyasəti”. 3-5 noyabr 2012
86. Xalq qəzeti – V.Bayramov “Uğurlu pul kredit siyasəti sahibkarlığın əsas şərtidir”. 14 aprel 2005

87. Qanun jurnalı – A.Ələsgərov “Pul – kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları”. №21.1997
88. Şərq qəzeti – Z.F.Məmmədov “Azərbaycanın maliyyə siyasəti özünü doğruldub”. 7 aprel 2009
89. Qanun jurnalı – İ.Orucov “Keçid dövründə pul – kredit siyasətinin rolu”. №22. 1997
90. Ekonomiks qəzeti – S.Məmmədov “Pul – kredit siyasəti: Nələr çatışmır?” 13-20 sentyabr 1995
91. Respublika qəzeti – Z.F.Məmmədov “Qlobal maliyyə böhranı kontekstində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli” 24 noyabr 2011
92. Azərbaycan qəzeti – “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2009-cu il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı”. 30 dekabr 2008
93. Azərbaycan qəzeti – “Manatın məzənnəsi güclənir”. 22 oktyabr 1997
94. Respublika qəzeti – M.Həsənlı “Qlobal iqtisadi böhran və Azərbaycan iqtisadiyyatı”. 25 aprel 2009
95. Audit jurnalı – M.Həsənlı “İqtisadi inteqrasiya şəraitində maliyyə büdcə siyasətinin əsas istiqamətləri”. №1. 2006
96. İqtisadiyyat – “Qlobal böhran və Azərbaycan üçün yeni imkanlar”. 5 fevral 2009
97. Journal of “Monetary Economics”. May 2015

Əliyeva Nuranə

“Pul siyasətinin nəzəri və əməli problemləri”.

XÜLASƏ.

Pul siyasəti birbaşa və dolayı təsir metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Onlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank kredit müəssisələrinə ya dolayı likvidlik vasitəsilə təsir göstərir, ya da bankların fəaliyyətinin miqdar və keyfiyyət parametrləri barəsində limitləri qurur.

Pul siyasəti – qeyri-sabit monetar amillərə təsir edən ümumi makroiqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir.

Pul siyasətinin hədəfləri aşağıdakılardır:

- a) milli istehsalın möhkəm artan sürəti;
- b) sabit qiymətlər;
- c) əhalinin yüksək məşğulluq səviyyəsi;
- d) ödəmə balansının tarazlığı.

Pul siyasəti ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir. Birinci mərhələdə Mərkəzi Bank pul təklifinə, faiz dərəcələrinin səviyyəsinə, kreditlərin həcminə təsir edir. İkinci mərhələdə isə bu amillərdəki dəyişikliklər son məqsədlərə nail olmaq üçün istehsal sferasına ötürülür. Pul siyasətinin effektivliyi pul – kredit nizamlanmasının alətlərindən (metodlarından) asılıdır. Pul siyasətinin ümumi alətləri hesab olunur:

- 1) uçot dərəcələrinin dəyişməsi;
- 2) mütləq ehtiyatların normasının dəyişdirilməsi;
- 3) açıq bazarda əməliyyatlar.

“Теоретические и практические проблемы денежной политики”.

РЕЗЮМЕ.

Денежная политика осуществляется как косвенными (экономическими), так и прямыми (административными) методами воздействия. Различие между ними состоит в том, что центральный банк либо оказывает косвенное воздействие через ликвидность кредитных учреждений, либо устанавливает лимиты в отношении количественных и качественных параметров деятельности банков.

Денежная политика – часть общей макроэкономической политики, которая влияет на монетарные факторы нестабильности.

Денежная политика – совокупность мероприятий, предпринимаемых правительством в кредитно–денежной сфере с целью регулирования экономики.

Цели денежной политики являются а) устойчивые темпы роста национального производства; б) стабильные цены; в) высокий уровень занятости населения; г) равновесие платежного баланса.

Денежная политика осуществляется Центральным банком страны. На первом этапе Центральный банк воздействует на предложение денег, уровень процентных ставок, объем кредитов. На втором – изменения в данных факторах передаются в сферу производства, способствуя достижению конечных целей. Эффективность денежной политики зависит от выбора инструментов (методов) кредитно–денежного регулирования. Основными общими инструментами денежной политики являются:

- 1) изменение учетной ставки;
- 2) изменение нормы обязательного резервирования;
- 3) операции на открытом рынке.

Əliyeva Nuranə

“Theoretical and practical problems of monetary policy”.

SUMMARY.

Monetary policy is implemented as indirect (economic) and direct (administrative) methods of exposure. The difference between them lies in the fact that the central bank has an indirect effect through the liquidity of credit institutions, or set limits on the quantity and quality of the activities of banks.

Monetary policy - part of the overall macro-economic policies that affect the monetary factors of instability.

Monetary policy - a set of measures undertaken by the government in the monetary sphere with the aim of regulating the economy.

The objectives of monetary policy are a) the steady growth of national production; b) stable prices; c) a high level of employment; g) balance of payments.

Monetary policy is implemented by the Central Bank of the country. At the first stage the Central Bank influences the money supply, interest rates, the volume of loans. On the second - the changes in these factors are transferred into production, helping to achieve the ultimate goals. The effectiveness of monetary policy depends on the choice of tools (methods) credit - monetary regulation. The basic common tools of monetary policy are:

- 1) changes in interest rates;
- 2) changes in reserve requirements;
- 3) open market operations.